

**ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ**

ΜΕΤΑ-ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ 2020-2021

**ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΟΠΙΟ:
Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΠΙΑΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ**

ΦΙΛΙΩ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΡ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Ε.Μ.Π. - ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΤΟΠΙΟΥ MLA HARVARD UNIVERSITY

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΩΡΑΪΤΗΣ

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

ΑΘΗΝΑ 2021

© Φιλιά Ηλιοπούλου, 2021

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΟΠΙΟ:

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΑΠΟ ΤΟΥΣ
ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΤΟΠΙΑΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ

“Το έργο «Οι Οθωμανοί και το Ελληνικό Τοπίο: η πρόσληψη του τοπίου στον Ελλαδικό χώρο από τους Οθωμανούς και η επίδρασή της στον αρχιτεκτονικό και τοπικό σχεδιασμό» (MIS5049427) συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».”

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η παρούσα μεταδιδακτορική έρευνα υλοποιήθηκε στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου από την Δρ. Φιλιά Ηλιοπούλου, σε συνεργασία με τον Ιστορικό-Αρχαιολόγο κ. Π. Κοντόλαιμο και υπό την επιστημονική επίβλεψη του Ομότιμου Καθηγητού Δρ. Κωνσταντίνου Μωραΐτη.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Η παρούσα μελέτη¹ επιχειρεί να εξετάσει τον μετασχηματισμό του αγροτικού και αστικού τοπίου κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου, στην Ελληνική επικράτεια. Επιπρόσθετα, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στις αλλαγές αυτές και στην πολιτισμική όπως και πολιτική αντίληψη της Οθωμανικής κοινωνίας, όπως αυτή αναπτύσσεται από τον 15^ο περίπου έως τον 18^ο αιώνα. Βασικός σκοπός αυτής της ανάλυσης είναι η διερεύνηση αφενός, του τρόπου με τον οποίον οι Οθωμανοί βίωναν την εμπειρία του Ελληνικού τοπίου και αφετέρου, του τρόπου με τον οποίο η ερμηνεία του τοπίου αυτού αντανακλούσε τις κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες και την εκάστοτε κοινωνική οργάνωση.

Η μελέτη υποστηρίζει την άποψη περί σπουδαιότητας του τοπίου ως καθοριστικού παράγοντα για την γέννηση και ανάπτυξη των πολιτισμών και επιχειρεί να επικυρώσει αυτήν την άποψη, προβάλλοντάς την σε παραδείγματα εμπρόθετης οργάνωσης του δομημένου χώρου σε περιοχές συσχετισμένες με τον Ελληνικό πολιτισμό, εστιάζοντας, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην Οθωμανική περίοδο. Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν την επιρροή των πολιτικών και πολιτισμικών τάσεων που αναπτύσσονταν στην Οθωμανική Υψηλή Πύλη, σε συγκεκριμένες τοπιακές διαμορφώσεις, οι οποίες και αντικατοπτρίζουν την κοινωνική δομή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα, συνιστούν την χωρική εγγραφή των εκάστοτε πολιτικών αποφάσεων. Ο εμπρόθετος αυτός χωρικός σχεδιασμός ανάγεται στην Ιπποδάμεια ήδη διαμόρφωση των αρχαίων Ελληνικών πόλεων, όπως της Μιλήτου, του Πειραιά αλλά και της Ρόδου και και σε πολλές περιπτώσεις, όπως στο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της αρχαίας Ελληνιστικής Μεσσήνης, υπογραμμίζει τον κεντρικό πολιτικό ρόλο του τοπίου, με όρους διαμόρφωσης του πολεοδομικού σχεδίου σε άμεση συσχέτιση με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον.

¹ Έχει ενσωματώσει τα πορίσματα της διδακτορικής μου έρευνας με αντικείμενο την προσέγγιση του τοπίου κατά την ελληνιστική περίοδο με παράδειγμα την αρχαία Μεσσήνη, η οποία και κατατέθηκε το 2015 στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Ε.Μ.Π.

Η ανθρωπολογική θεώρηση εντούτοις, σαφέστατα επιμένει στο γεγονός πως καμία ανθρώπινη κοινότητα ή ανθρώπινος πολιτισμός, εδραίος ή νομαδικός, δεν μπορεί να υπάρξει ή να αναπτυχθεί χωρίς την άμεση συσχέτιση με το τοπικό υπόβαθρο. Οι επί μακρόν συγκροτημένοι αστικοί πολιτισμοί της Ανατολικής Μεσογείου ή τα Τουρκικά φύλα που έφθασαν εκεί στις ράχες των αλόγων τους, διέθεταν, όλοι αυτοί, αναφορές τοπικές που αργότερα παρήγαγαν οσμώσεις πολυ-εθνοτικών και πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων.

**THE OTTOMANS AND THE GREEK LANDSCAPE:
THE OTTOMAN PERCEPTION OF THE GREEK LANDSCAPE
AND ITS IMPACT OVER
ARCHITECTURAL AND LANDSCAPE DESIGN**

PREFACE

The current research examines the transformation of the rural and urban landscape during the Ottoman Period across modern Greek territory and the relationship between those changes and the cultural as well as political perceptions of the Ottoman society, roughly from 15th to 18th century. The basic aim of this analysis is to explore the way Ottomans experienced and interpreted the Greek landscape, in order for the latter to reflect the prevailing political ideologies and social order.

The study embraces the view of the importance of the landscape as an important factor in the birth and development of civilizations and it attempts to confirm this view by projecting it in examples of intentional organization of the built space in Greece, focusing, as already mentioned, in the Ottoman period. Those aforementioned examples highlight the influence of the political and cultural trends in the Ottoman court to specific landscape formations, which reflect the social structure of the Ottoman Empire and constitute at the same time, the spatial inscription of all political decisions. This intentional spatial planning which underlines the central political role of the landscape already dates back to the Hellenistic era, with the example of ancient Messene being the most representative one in terms of the city's layout in correlation to its natural surroundings.

In general, from an anthropological point of view, no human community or civilization, established or nomad, can exist or evolve without being directly correlated to the landscape surroundings. The long well-established urban civilizations of the Eastern Mediterranean or the Turkish tribes that arrived there on their horsebacks, all possessed landscape references that later produced osmoses of multi-ethnic and multi-cultural approaches.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	4
1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	8
1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ.....	9
ΚΕΦ. 2. ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ (ΚΑΙ ΤΟΠΙΑΚΑ) ΔΕΔΟΜΕΝΑ	16
2.1. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΥΣΣΑΣ.....	18
2.2. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ.....	20
2.3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ	24
2.4. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ	28
2.5. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ.....	30
2.6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ	36
ΚΕΦ. 3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	44
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	46

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ

ΚΕΦ. 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

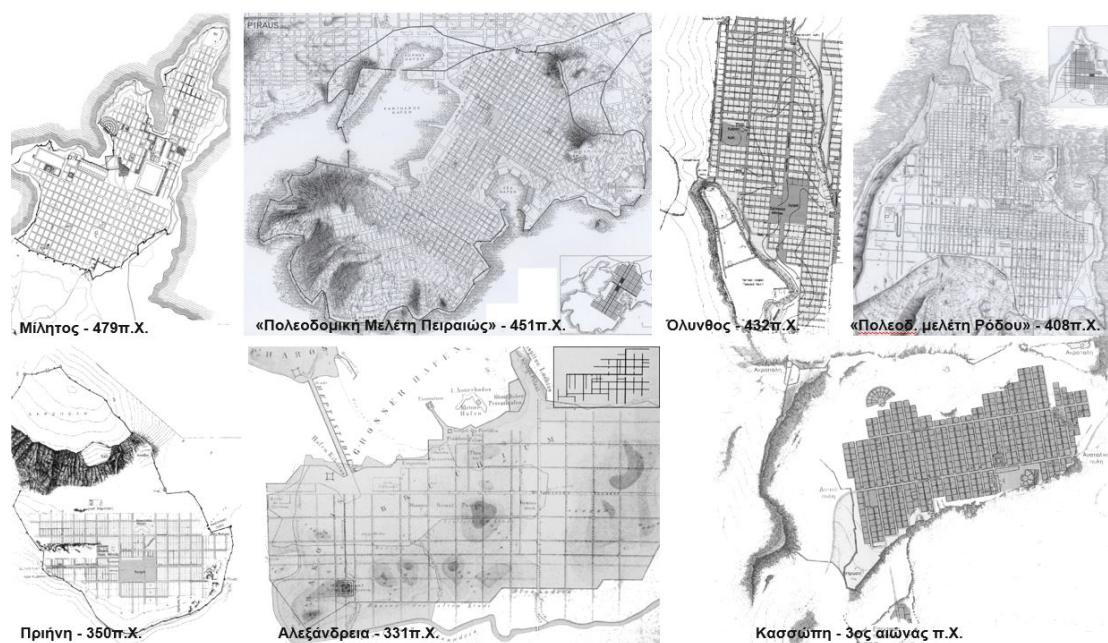
Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να εξετάσει τον μετασχηματισμό του αγροτικού και αστικού τοπίου κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου, στην Ελληνική επικράτεια. Επιπρόσθετα, διερευνάται η σχέση ανάμεσα στις αλλαγές αυτές και στην πολιτισμική όπως και πολιτική αντίληψη της Οθωμανικής κοινωνίας, όπως αυτή αναπτύσσεται από τον 15^ο περίπου έως τον 18^ο αιώνα. Βασικός σκοπός αυτής της ανάλυσης είναι η διερεύνηση αφενός, του τρόπου με τον οποίον οι Οθωμανοί βίωναν την εμπειρία του Ελληνικού τοπίου και αφετέρου, του τρόπου με τον οποίο η ερμηνεία του τοπίου αυτού αντανάκλασε τις κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες και την εκάστοτε κοινωνική οργάνωση. Συνοπτικά, τίθεται υπό διερεύνηση μια «σχεδιασμένη» τακτική συγκρότησης του αστικού χώρου, ήτοι η χωρική εγγραφή των πολιτικών και πολιτισμικών τάσεων των Οθωμανών σε συγκεκριμένες τοπικές διαμορφώσεις. Η εγγραφή αυτή συνίσταται όχι μόνο στην συγκρότηση της πόλης ως ευρύτερης αντιληπτικής ενότητας αλλά κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο το αστικό σύνολο εντάσσεται στο ευρύτερο τοπίο [Πιόρουλου, 2019].

Σε τι βαθμό επηρεάστηκαν οι Οθωμανοί από τα προ-υπάρχοντα τοπικά στοιχεία στις περιοχές που επεκτάθηκαν και πώς αυτά ενσωματώθηκαν ή όχι στις νέες τοπικές διαμορφώσεις τους, με σαφή στόχο την δημιουργία ενός πολιτικού αφηγήματος που θα καταδείκνυε την ισχύ τους και θα πιστοποιούσε μια αδιάλειπτη ιστορική πορεία στον χρόνο?

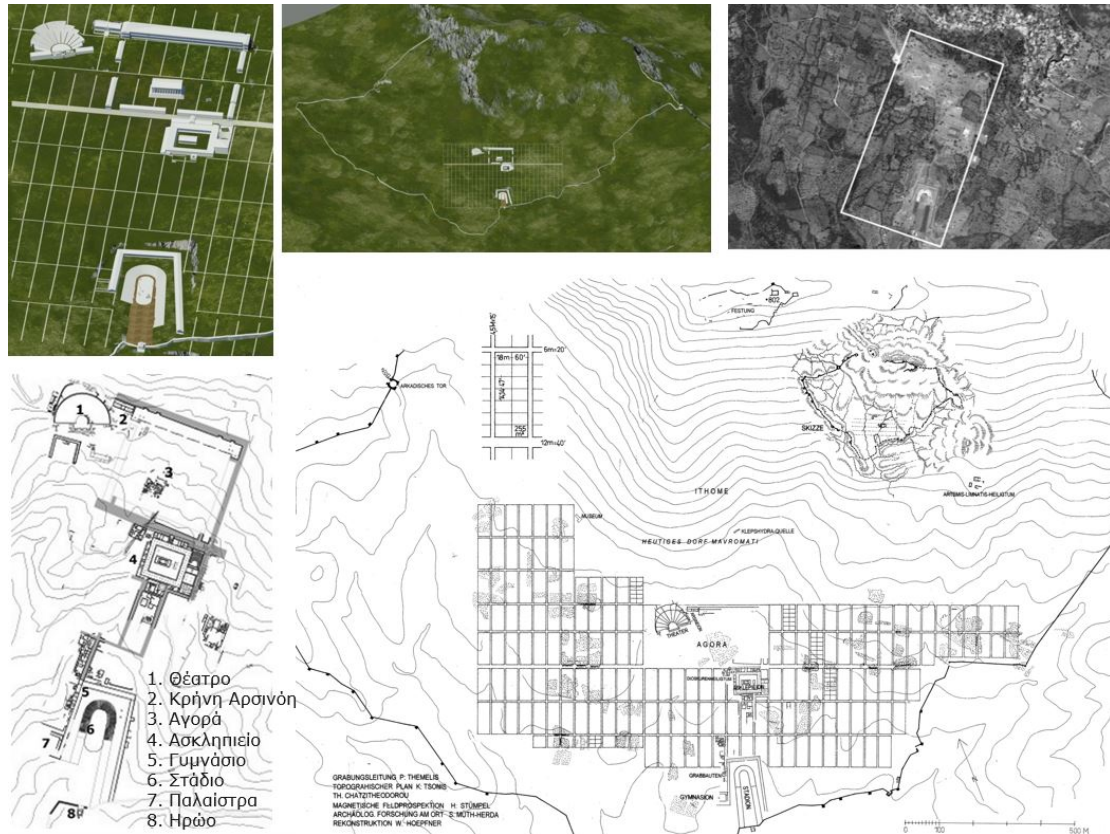
Η μελέτη υποστηρίζει την άποψη περί σπουδαιότητας του τοπίου ως καθοριστικού παράγοντα για την γέννηση και ανάπτυξη των πολιτισμών και επιχειρεί να επικυρώσει αυτήν την άποψη, προβάλλοντάς την σε παραδείγματα εμπρόθετης οργάνωσης του δομημένου χώρου σε περιοχές συσχετισμένες με τον Ελληνικό πολιτισμό, εστιάζοντας, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην Οθωμανική περίοδο. Τα παραδείγματα αυτά αναδεικνύουν την επιρροή των πολιτικών και πολιτισμικών τάσεων που

αναπτύσσονταν στην Οθωμανική Υψηλή Πύλη, σε συγκεκριμένες τοπικές διαμορφώσεις, οι οποίες και αντικατοπτρίζουν την κοινωνική δομή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα, συνιστούν την χωρική εγγραφή των εκάστοτε πολιτικών αποφάσεων.

Ο εμπρόθετος αυτός χωρικός σχεδιασμός ανάγεται στην Ιπποδάμεια ήδη διαμόρφωση των αρχαίων Ελληνικών (Ελληνιστικών) πόλεων, όπως της Μιλήτου, του Πειραιά αλλά και της Ρόδου και σε πολλές περιπτώσεις, όπως στο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της αρχαίας Ελληνιστικής Μεσσήνης, υπογραμμίζει τον κεντρικό πολιτικό ρόλο του τοπίου, με όρους διαμόρφωσης του πολεοδομικού σχεδίου σε άμεση συσχέτιση με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον [Πιορουλου, 2019].

Εικ. 1.1: Η Ιπποδάμεια οργάνωση των ελληνιστικών πόλεων [Πιορουλου, 2019].

Εικ. 1.2: Ο εμπρόθετος σχεδιασμός του χώρου στην αρχαία Μεσοίηη καταδεικνύει τον κεντρικό πολιτικό ρόλο του τοπίου [Πιορουλου, 2019].

Εντούτοις, σύμφωνα με τον Κ. Μωραϊτή [Μωραϊτης, 2012], η ανθρωπολογική θεώρηση αναγνωρίζει ότι καμία ανθρώπινη κοινότητα ή ανθρώπινος πολιτισμός, δεν μπορεί να υφίσταται χωρίς την άμεση συσχέτιση με το τοπιακό υπόβαθρο. Στην πρώιμη εποχή του Χαλκού απαντώνται ήδη τα πρώτα δείγματα αξιολόγησης του τοπιακού υποβάθρου για την ίδρυση και ανάπτυξη των πολεοδομικών συγκροτημάτων ως μεγάλοι οικισμοί αγροτών και κτηνοτρόφων (π.χ. οι πόλεις Harappa και Mohenjo-daro). Στην πόλη Kahun της Αιγύπτου το 2670π.Χ. απαντάται επίσης, το αρχαιότερο δείγμα πολεοδομικού σχεδιασμού. Εδώ ο κάναβος χρησιμοποιείται για να ορίσει τους δημόσιους κι ιδιωτικούς χώρους μιας περικλειστης πόλης. Τέλος, στην Ινδική επαρχία Punjab (σημερινό Πακιστάν), οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν πόλεις που χτίστηκαν με βάση τον κάναβο ως πολεοδομικό σύστημα κι οι οποίες διέθεταν πεπλατυσμένες κεντρικές οδικές αρτηρίες κι εκτεταμένο αποχετευτικό σύστημα.

Εικ. 1.3: Η τοπική συσχέτιση των πρώιμων πολεοδομικών σχηματισμών [Πιορουλου, 2019].

Αυτοί οι πρώιμοι πολεοδομικοί σχηματισμοί αποκαλύπτουν αφενός, την αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου με την επιδίωξη ίδρυσης πόλεων σε άμεση γειτνίαση με υδάτινη πηγή, όχι μόνο για λόγους υγιεινής αλλά κυρίως για λόγους που σχετίζονται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της κοινωνίας εκείνης της εποχής (π.χ. τελετουργία του μπάνιου στον Ινδουισμό - ιεροτελεστία κάθαρσης) και αφετέρου, την αξιοποίηση αυτού του τοπιακού υποβάθρου με τη συνειδητή επέμβαση σε αυτό, με γνώμονα τις αμυντικές και πρακτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, όπως άλλωστε καταδεικνύει το εξαιρετικά ανεπτυγμένο αποχετευτικό κι αρδευτικό σύστημα των πόλεων αυτών {αντιπλημμυρικά έργα με προστατευτικά τοίχια αντιστήριξης για την άνοδο της στάθμης των ποταμών (Νείλου και Ινδού)}.

Γενικά, το τοπίο αποτελεί για τους πολεοδομικούς αυτούς σχηματισμούς κυρίαρχη πηγή διαβίωσης αλλά και στοιχείο αστικής σύνθεσης, με την μορφή κήπων σε δημόσιους χώρους (π.χ. ακαδημίες διδασκαλίας, ιερά και άλση) [Πιορουλου, 2019].

1.2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθήθηκε στην έρευνα σχετικά με την διερεύνηση του συσχετισμού ανάμεσα στις δομικές κατασκευές και στο τοπιακό υπόβαθρο στο οποίο αυτές εντάσσονται βασίστηκε στην θεωρητική μελέτη του πολιτιστικού υποβάθρου των Οθωμανών και την συσχέτιση τους με την Βυζαντινή κληρονομιά. Η έρευνα αυτή ενισχύθηκε από την επιτόπια έρευνα σε έξι συγκεκριμένες περιοχές μελέτης στον Ελλαδικό χώρο και η συνδυαστική αυτή διερεύνηση αποκάλυψε τον τρόπο που η αντίληψη του τοπίου από τους Οθωμανούς αντανάκλα την πολιτιστική προσαρμογή τους στο παλίμψηστο των τοπιακών παραδόσεων στον Ελλαδικό χώρο. Προς αυτήν την κατεύθυνση, η έρευνα επικεντρώθηκε στην ενδελεχή μελέτη και αποδελτίωση της βιβλιογραφίας (ιστοριογραφία οθωμανικών πόλεων, κείμενα περιηγητών, ποίηση, χάρτες, γκραβούρες κ.α.) καθώς και στην απεικόνιση του τοπίου σε ποικίλες μορφές αναπαραστατικής τέχνης. Συμπληρωματικά, όπως προειπώθηκε, τα ευρήματα από τις επιτόπιες μελέτες σε συγκεκριμένα σημεία του Ελλαδικού χώρου, ανέδειξαν την προσέγγιση των Οθωμανών ως προς την τοπιακή ένταξη του εκάστοτε αρχιτεκτονικού συγκροτήματος.

Η επιλογή των έξι προαναφερθεισών περιοχών μελέτης δεν είναι τυχαία αλλά αντίθετα, βασίστηκε στην γεωγραφική χωροθέτηση τους, τον βαθμό διατήρησης τους καθώς και στην συμβολή τους στα ζητούμενα της έρευνας αυτής. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση και αναπαράσταση τους δρα συμπληρωματικά στο θεωρητικό υπόβαθρο, δεδομένου ότι η βιβλιογραφία στερείται αναφορών σε ποιότητες του αρχιτεκτονικού χώρου ή τοπιακών στοιχείων που να σχετίζονται με την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία της Οθωμανικής αυλής. Τα συμπεράσματα που εξήχθησαν πιστοποιούν τελικά την αρχική υπόθεση της παρούσας μελέτης αναφορικά με τον κεντρικό πολιτικό ρόλο που απέδιδαν οι Οθωμανοί στο τοπίο της Ελλάδας. Αναμφίβολα και σε άμεση συσχέτιση με την Ελληνιστική περίοδο, το τοπίο όριζε τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό στην Οθωμανική περίοδο,

αντανακλώντας την πολιτική και οικονομική ευρωστία της Αυτοκρατορίας καθώς και τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και ηθικές.

Τα αποτελέσματα από την συνδυαστική αυτή μεθοδολογική προσέγγιση κατέδειξαν ότι οι Οθωμανοί, μέσω της χρήσης χωρικών και πολιτιστικών στοιχείων που πηγάζουν είτε από το ανατολίτικο είτε από το αντίστοιχο τοπικό υπόβαθρο τους, μετέβαλαν τις χωρικές ποιότητες του περιβάλλοντος τους με τρόπο τέτοιο ώστε οι αναδυόμενες πολιτικές ιδεολογίες τους, η οικονομική ευρωστία τους και η αυτοκρατορική αίγλη να αποτυπώνονται στο τοπίο.

1.3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ

Η μελέτη της αντίληψης του τοπίου στον Ελλαδικό χώρο από τους Οθωμανούς απαιτεί ένα βήμα πίσω προς την κατεύθυνση της εξέτασης της έννοιας του τοπίου και της προσέγγισης της από τους Βυζαντινούς, αναγνωρίζοντας την κοινή αντίληψη των δύο πολύ-πολιτισμικών εθνοτήτων περί φύσης και κόσμου ως ιδιαίτερος συμβολικές και ιερές έννοιες [Πιιουρούλου, 2011]. Η πολιτιστική παραγωγή των Βυζαντινών έχει σπανίως συσχετιστεί με τις χωρικές ποιότητες του τοπιακού υποβάθρου τους και η αίτια έγκειται στο γεγονός ότι οι πολιτισμικές αναφορές τους δεν συνάδουν με τις αντίστοιχες δυτικότερες «φυσικές». Αυτό είναι εμφανές στην βυζαντινή εικονογραφία (και τέχνη γενικότερα) όπου τα τοπιακά στοιχεία δημιουργούν ένα μοναδικό τύπο χωρικότητας που στοχεύει αφενός, στην ανάδειξη της ιερότητας των σκηνών και αφετέρου, στην πνευματική επίκληση του ευρύτερου κόσμου παρά στην πιστή αναπαράστασή του. Συνεπώς, η βυζαντινή τέχνη δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σημείο αναφοράς για τοπιακά στοιχεία (φυτεύσεις, τοπογραφία κλπ.) της εποχής εκείνης αλλά σε κάθε περίπτωση, θα έπρεπε να αξιολογηθεί και εκτιμηθεί ως παραστατικό μέσο αποκάλυψης εννοιολογικών προσεγγίσεων της φύσης και τελικά, της ίδιας της τάξης του κόσμου [Πιιουρούλου, 2019].

Αναφερόμαστε συνεπώς σε μια «θεολογία της φύσης», στην οποία στηρίχθηκαν τόσο ο Βυζαντινός όσο και ο Οθωμανικός κόσμος, σε μια προσπάθεια προβολής των αλληλοσυσχετίσεων τόπου και κόσμου -με την έννοια της κοινωνικής τάξης- στην βάση των κοσμολογικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων των δύο αυτών εθνοτήτων.

Δεδομένου ότι το τοπίο είναι κατά τον Κ. Μωραΐτη [Μωραΐτης, 2012], ο υλικά προσδιορισμένος τόπος και ταυτόχρονα η νοητική ερμηνεία του, τότε καθίσταται σαφές ότι αυτό το πολιτισμικό προϊόν που λέγεται 'τοπίο' αντανακλά τις αξίες και πεποιθήσεις του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου, σε άμεση συσχέτιση με το ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο το σύνολο αυτό ζει. Συνεπώς, τα τοπία είναι διαρκώς μεταβαλλόμενες πολιτισμικές κατασκευές που ανακαλούν μύθους, διοχετεύουν την φαντασία και αφηγούνται κοινωνικές μεταβολές [Πιιορούλου, 2019].

Για τους Βυζαντινούς, αλλά και για τους Οθωμανούς, η φύση γινόταν αντιληπτή ως ένα σύστημα συμβόλων που δημιουργήθηκε από μια θεϊκή δύναμη για να διευκολύνει την επικοινωνία με την ανθρωπότητα. Ως εκ τούτου, τα τοπιακά στοιχεία αναδείκνυαν αυτήν την πραγματικότητα του «Παραδείσου επί γης», την οποία και μοιραζόταν ο άνθρωπος με την θεϊκή δύναμη, καθιστώντας έτσι το τοπίο το μέσο επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπου και ανώτερης θεϊκής δύναμης [Della Dora, 2016]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι τα φυτά είχαν σημειολογική σημασία, με συγκεκριμένα φυτά να αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες πνευματικές αναφορές, όπως για παράδειγμα το κυπαρίσσι, ο κέδρος και το πεύκο πρεσβεύουν την εγκράτεια, η συκιά την πραότητα, η ροδιά το θάρρος και η ροδακινιά την ταπεινοφροσύνη [Ριζοπούλου, 2012].

Αναμφίβολα, αυτή η διάδραση μεταξύ «κοσμικού» και «ιερού» δεν επέτρεπε καμία γεωμετρική τάξη που επέβαλε η προοπτική, δεδομένου ότι η τελευταία εξυμνεί τον παρατηρητή, ορίζοντας χωρικούς συσχετισμούς από ένα συγκεκριμένο σημείο θέασης. Αξίζει να τονιστεί ότι αυτή η αντίληψη υφίσταται μια τεράστια μεταβολή στην Οθωμανική περίοδο μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, όπου η προοπτική οργάνωση αντίληψης του χώρου εισάγεται εκ

νέου, σύμφωνα με τα πρότυπα της Ιταλικής επιρροής, για λόγους απόλυτου (χωρικού) ελέγχου του Σουλτάνου προς το υποκείμενο του.

Το Οθωμανικό πολιτισμικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται από δύο ίσες δυνάμεις που έχουν διαμορφώσει το πολιτιστικό αποτύπωμα των Οθωμανών: από τη μία πλευρά, η Τουρκική παράδοση του ανιμισμού {με έμφαση σε προϋπάρχοντα ιερά τοπία με υδάτινες πηγές και εντυπωσιακά κάθετα στοιχεία (δέντρα, βουνά, βράχοι κλπ.)} και από την άλλη, το μυστικιστικό Ισλάμ, συνοδευόμενο από Νέο-πλατωνικές μεταφράσεις του κόσμου. Αυτές οι δύο δυνάμεις εγγράφονται στο τοπίο, αντανακλώντας τις αναδυόμενες πολιτικές ιδεολογίες, την οικονομική ευρωστία και την αυτοκρατορική αίγλη των Οθωμανών.

Αυτός ο κεντρικός πολιτικός ρόλος του τοπίου στην διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας ενός έθνους σίγουρα δεν συνιστά καινούργια ιδέα. Ανάγεται στην Ελληνιστική περίοδο, όπου οι ελληνιστικές πόλεις και ειδικότερα η αρχαία Μεσσήνη, «διαθέτουν τοπιακή προσέγγιση, δεδομένου ότι μέσω μιας συγκεκριμένης πολεοδομικής συγκρότησης -Ιπποδάμειας- συσχετίζονται τα δημόσια οικοδομήματα με το τοπιακό υπόβαθρο, με τρόπο τέτοιο ώστε να προβάλλονται οι πολιτειακές δομές καθώς κι η οικονομική ισχύς της πόλεως. Αυτή η προσέγγιση ήταν εμπρόθετη και αντιστοιχούσε σε μια «σχεδιασμένη», επεξεργασμένη τακτική συγκρότησης του αστικού χώρου και των συσχετίσεων του με το ευρύτερο τοπιακό πεδίο [Πιόρουλου, 2019].

ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ

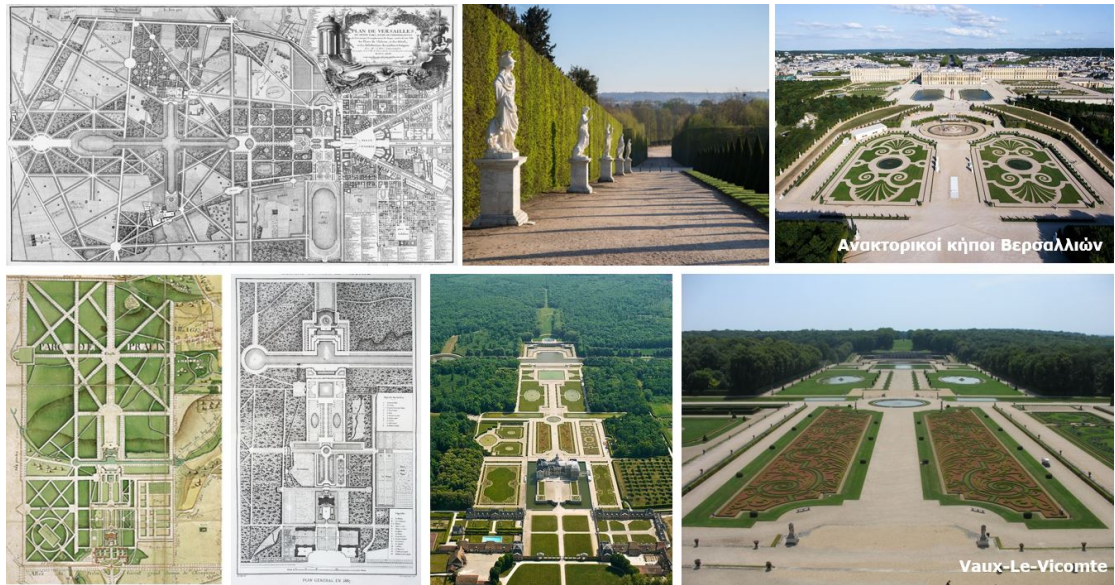

εμπρόθετη επεξεργασμένη τοπιακή προσέγγιση

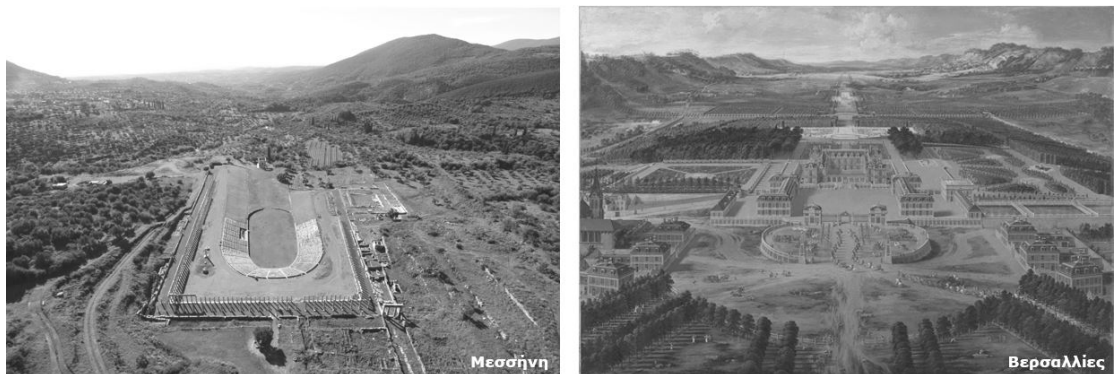

Εικ. 1.4: Στην περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης, οι έντεχνες συσχετίσεις με τον τόπο καταδεικνύουν την εμπρόθετη επεξεργασμένη τοπιακή προσέγγιση [Πιiorουλου, 2019].

Αντίστοιχα, οι τοπιακές διαμορφώσεις του Μπαρόκ εκφράζουν χωρικά την πολιτική και οικονομική ισχύ των Αυτοκρατοριών του 17^{ου} αιώνα. Η γεωμετρική οργάνωση της φύσης εκφράζει στην ουσία τον απόλυτο έλεγχο της και κυρίως, τον απόλυτο έλεγχο της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, ήτοι του Λουδοβίκου του 14ου. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το Παλάτι και οι κήποι των Βερσαλλιών που αντανακλούν την ίδια την πολιτική και πολιτειακή δομή της Γαλλίας της εποχής εκείνης.

Εικ. 1.5: Η γεωμετρική οργάνωση της φύσης ως χωρική εγγραφή της κεντρικής πολιτικής εξουσίας την περίοδο του Μπαρόκ.

Εικ. 1.6: Το τοπίο αντανακλά την πολιτικο-οικονομική ισχύ αλλά και την πολιτειακή δομή του εκάστοτε έθνους.

Μεταβαίνοντας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το αντίστοιχο παράδειγμα συνίσταται στην πόλη της Ανδριανούπολης και του βασιλικού της Πύργου. Η γεωγραφική χωροθέτηση της πόλης σε εύφορα εδάφη και στο σταυροδρόμι εμπορικών οδών προσομοιάζει στα κριτήρια χωροθέτησης πάμπολλων ελληνιστικών πόλεων, αποδίδοντας στοιχεία αξιολόγησης του τοπιακού υποβάθρου για την διαδικασία αυτή. Επιπρόσθετα, η κεντρική χωροθέτηση του Πύργου Cihannüma (Τσιχανούμα) -του ψηλότερου κτίσματος- εντός του ανακτορικού συγκροτήματος στην Ανδριανούπολη, εξυμνεί την πολιτική και οικονομική δύναμη του Σουλτάνου, ξεχωρίζοντας στο «αστικό» τοπίο ως το πλέον εμβληματικό κτήριο, ενώ παράλληλα, επιτρέπει την πανοραμική θέαση του περιβάλλοντος χώρου. Το συγκρότημα αυτό, ήταν η έδρα των Γιαννίτσαρων, δηλαδή της Βασιλικής φρουράς οπότε, το ανακτορικό συγκρότημα ήταν μείζονος σημασίας για τον Σουλτάνο. Οι θεάσεις από τον Πύργο -ένα τοπόσημο πολιτικής δύναμης και οικονομικής ευρωστίας- επέτρεπαν στον Σουλτάνο τον πανοραμικό έλεγχο του περιμετρικού αγροτικού τοπίου, με τον ίδιο τρόπο που και ο Λουδοβίκος ο 14ος επέπτεε την περιοχή γύρω από το Παλάτι των Βερσαλλιών.

Εικ. 1.7: Ο Πύργος Cihannüma

[<https://project-haskovo-edirne.eu/tr/katalog/edirne/kartpostallar-tr/cihannuma-kasri/>].

ΚΕΦ. 2. ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ (ΚΑΙ ΤΟΠΙΑΚΑ) ΔΕΔΟΜΕΝΑ

- 2.1. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΥΣΣΙΑΣ
- 2.2. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ
- 2.3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
- 2.4. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ
- 2.5. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ
- 2.6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΚΕΦ. 2. ΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ (ΚΑΙ ΤΟΠΙΑΚΑ) ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επανερχόμενοι στον κεντρικό πολιτικό ρόλο του τοπίου με τις αντίστοιχες κοινωνικές προεκτάσεις του, θα εξετάσουμε εν συντομία έξι παραδείγματα που επελέγησαν ως περιοχές μελέτης για την προσέγγιση των Οθωμανών στο τοπίο του Ελλαδικού χώρου. Η επιλογή των περιοχών αυτών δεν είναι τυχαία, όπως προειπώθηκε αλλά αντίθετα, στηρίχθηκε σε κριτήρια που σχετίζονται με την παράδοση του ανιμισμού καθώς και με τον μυστικισμό του Ισλάμ, ο οποίος ενσωματώθηκε πολύ νωρίς στην αυτοκρατορική ιδεολογία των Οθωμανών. Υπό αυτό το πρίσμα, μια έννοια μυστικισμού αποδόθηκε στα βασιλικά τοπία και πάρκα, εμπλουτισμένη από ποικίλες κατασκευές και δραστηριότητες εντός των ορίων τους. Αργότερα, ακολουθώντας τις πολιτικές και κοινωνικές μεταλλαγές του 17^{ου} αιώνα, η αντίληψη του τοπίου από τους Οθωμανούς μεταβλήθηκε, υιοθετώντας πιο «καταστατικές» μεταφράσεις του τοπίου, όπως αυτές ενσωματώθηκαν στους κήπους αυτής της περιόδου.

Τα τοπία λοιπόν, που επελέγησαν είναι ο Τεκές του Σεγίτ Αλή Σουλτάν στην Ρούσσα του Έβρου (14^{ος} αι.), το Τέμενος Εβρενός Μπέη στα Γιαννιτσά της Μακεδονίας (15^{ος} αι.), το Τέμενος Μεχμέτ Μπέη (τέλη 15^{ου} αι.) και το τοπίο του Αγίου Ιωάννη (17^{ος} αι.) στις Σέρρες, ο Κήπος στα Τρίκαλα της Θεσσαλίας (17^{ος} αι.) και τέλος, το Πάρκο του Ροδινιού στην Ρόδο (16^{ος} αι.), στο οποίο και θα επιμείνουμε ιδιαίτερα.

Εικ. 2.1: Χάρτης καταγραφής των περιοχών μελέτης στην παρούσα έρευνα.

2.1. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΥΣΣΑΣ

Ο ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΣΕΓΙΤ ΑΛΗ ΣΟΥΛΤΑΝ_ ΡΟΥΣΣΑ, ΈΒΡΟΣ (14^{ος} αι.)

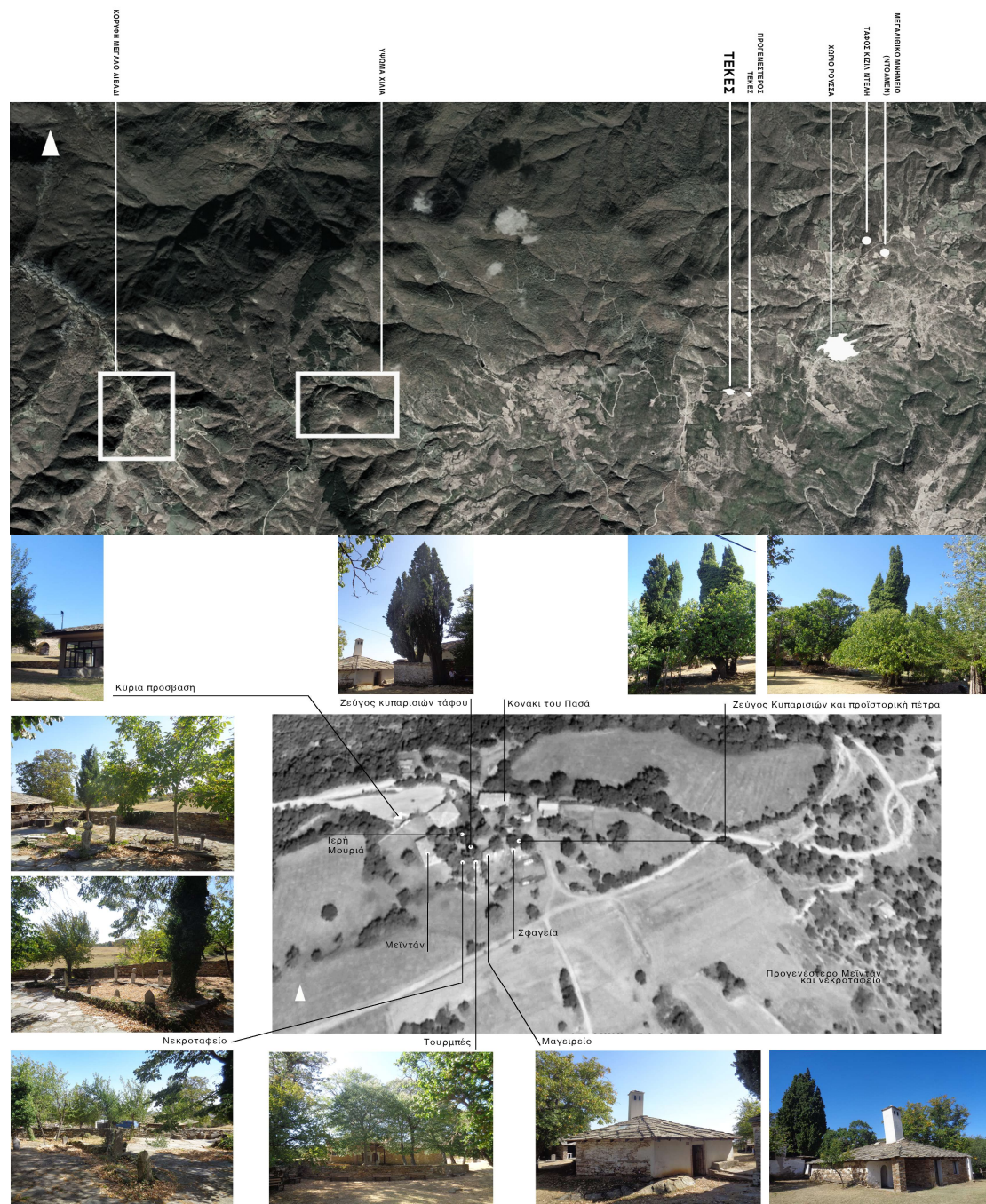
Ο Τεκές του Σεγίτ Αλί Σουλτάν ιδρύθηκε, σύμφωνα με επιγραφή στον χώρο αυτόν, το 1402, δίπλα σε ίχνη της εποχής του Σιδήρου, γεγονός που μαρτυρά μια συνεχή κατοίκηση στο πέρασμα των αιώνων. Χρησίμευε ως τόπος κατοικίας των Οθωμανών Σαμάνων-Δερβίσηδων, υπό την καθοδήγηση του Σεγίτ Αλή και στους οποίους στηριζόταν η Οθωμανική δυναστεία για την κατάκτηση της Θράκης, ελλείψει επίσημα συγκροτημένου στρατιωτικού σώματος.

Ο Τεκές στην Ρούσσα συνιστά μια αρχετυπική κατασκευή που συνέχιζε να προσαρμόζεται σε νέες μορφές (κι επεκτάσεις) μέχρι τον 19^ο αιώνα, αντανakλώντας την αλληλένδετη σχέση μεταξύ ιερού χώρου και τοπιακού υποβάθρου. Σε άμεση συσχέτιση με τις ανιμιστικές πεποιθήσεις των Σαμάνων κατοίκων και χρηστών του, αυτό το αρχιτεκτονικό συγκρότημα ήταν χωροθετημένο στον συγκεκριμένο τόπο με βάση κριτήρια γεωμορφολογικής και ιστορικής σημασίας. Στα πρώτα εντάσσονται ιερά κάθετα στοιχεία του τοπίου που σχετίζονται με τον σαμανισμό όπως για παράδειγμα, βράχοι, δέντρα (βελανιδιά και κυπαρίσσι) και κορυφογραμμές (ως προς τις πανοραμικές θεάσεις του τοπίου), ενώ τα δεύτερα σχετίζονται με την ίδια την τοποθεσία του τεκέ, η οποία δεν είναι τυχαία αφού ο τεκές ιδρύθηκε στα ίχνη προϋπαρχόντων ιερών, γεγονός το οποίο πιστοποιεί την συνεχή κατοίκηση του μέρους αυτού (άλλωστε, ήταν ιερός τόπος και για τους Θράκες). Η διαπίστωση αυτή αποκαλύπτει μια σαφή αξιολόγηση του περιβάλλοντος τοπίου σε σχέση με την χωροθέτηση του Τεκέ, συνδέοντας τα στοιχεία του περιβάλλοντος με τον ιερό χαρακτήρα του τοπίου.

Αυτά τα προαναφερθέντα στοιχεία του τοπίου μαρτυρούν την θεϊκή παρουσία, κατέχοντας μια συμβολική δύναμη και χαρτογραφώντας πνευματικά μονοπάτια που εγγράφονται στην συλλογική μνήμη. Οι βράχοι και τα βουνά είναι τα σημεία συνάντησης με την θεϊκή δύναμη, οι φυτεύσεις

(βελανιδιές και κυπαρίσσια) αντιπροσωπεύουν την αιώνια αναγέννηση ενώ το νερό δρα ως στοιχείο μεταμόρφωσης με στοιχεία κάθαρσης.

Σε γενικές γραμμές, αυτό το παράδειγμα του Τεκέ αντανακλά την αρχετυπική χωρική αντίληψη των Οθωμανών με συμβολικές προεκτάσεις, αποδίδοντας αρχιτεκτονικές λειτουργίες στα τοπικά στοιχεία, καθιστώντας τελικά το τοπίο «ιερό».

Εικ. 2.2: Χωροθέτηση και οργανωτική δομή του Τεκέ του Σεγίτ Αλί Σουλταν

[σχέδια: Φ. Ηλιοπούλου, φωτογραφίες: Π. Κοντόλαιμος].

2.2. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΕΒΡΕΝΟΣ ΜΠΕΗ_ ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (15^{ος} αι.)

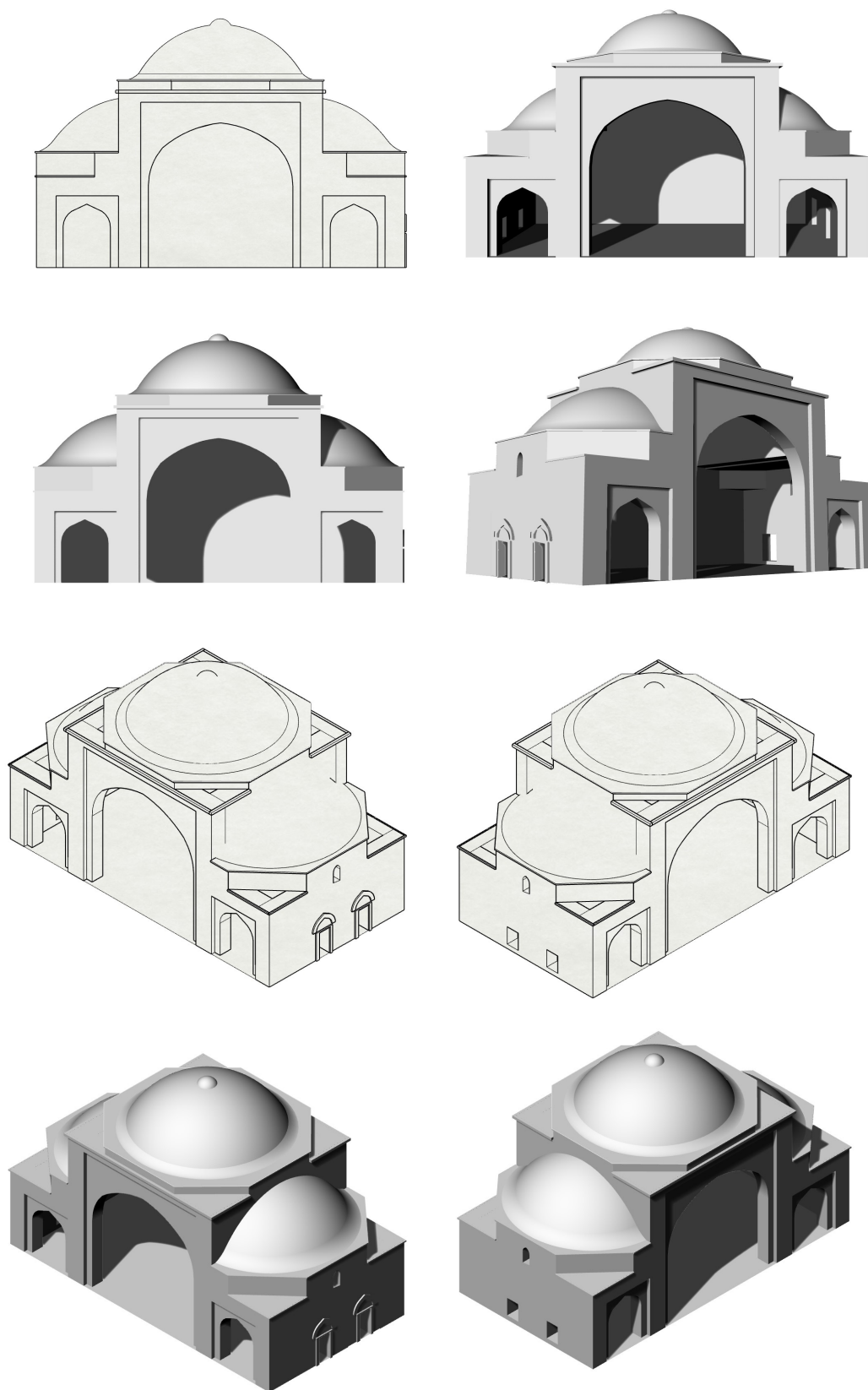
Η πόλη των Γιαννιτσών ιδρύθηκε από τον Εβρενό Μπέη το 1385 σε μια περιοχή με αξιόλογα γεωμορφολογικά κριτήρια (σειρά λοφίσκων, εύφορη πεδιάδα, λίμνη Γιαννιτσών, βουνό Πάικο για ξυλεία και κτηνοτροφία) καθώς και στρατηγικής σημασίας κριτήρια (σταυροδρόμι εμπορικών οδών), γεγονός το οποίο κατέστησε τα Γιαννιτσά ακμάζον εμπορικό κέντρο, προεξαρχούσης δραστηριότητας αυτής της βυρσοδεψίας.

Το Τέμενος χτίστηκε νοτίως της πόλεως, προς τιμήν της κατάληψης της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς, κοντά στις όχθες της λίμνης, στην οποία και καθρεφτιζόταν. Η κατασκευή είχε τη μορφή ναμαζγκιαχ (namazgah), ήτοι υπαίθριου τεμένους, υπογραμμίζοντας την σχέση λατρευτικού χώρου και τοπιακού υποβάθρου στο οποίο αυτό εντάσσεται. Εκτός από χώρο λατρείας, αποτελούσε και χώρο συνάθροισης της κάστας των εμπόρων της πόλης και αναμφίβολα, το μέγεθος και η χωροθέτηση του το καθιστούσαν τοπόσημο για την πόλη αλλά και σύμβολο κύρους και δύναμης της τάξης των εμπόρων.

Συνιστά συνεπώς, το προαναφερθέν τέμενος μια χωρική εγγραφή στο τοπίο της πολιτικής και οικονομικής δύναμης μιας κοινωνικής τάξης με αρχιτεκτονικούς όρους που αρμόζουν περισσότερο σε αυτοκρατορικές κατασκευές, εντούτοις εφαρμόζονται και από πιο «λαϊκά» στρώματα. Και σε αυτό το παράδειγμα απαντώνται στοιχεία του σαμανισμού, με την χωροθέτηση του κοντά σε λοφίσκους και την χρήση του υδάτινου στοιχείου ως μέσο μετάβασης σε άλλους κόσμους και χρόνους.

Εικ. 2.3: Το Τέμενος στην υφιστάμενη κατάσταση του [<http://ikee.lib.auth.gr/record/131867/files/%CE%9B%CE%9F%CE%A5%CE%A4%CE%A1%CE%9F%20%CE%93%CE%91%CE%96%CE%97%20%CE%95%CE%92%CE%A1%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%A3.pdf>] και σε τρισδιάστατη απεικόνιση.

Εικ. 2.4: Σχεδιαστική απεικόνιση του Τεμένους.

Εικ. 2.5: Το Τέμενος ως τοπόσημο της πόλης και σύμβολο κύρους και δύναμης της τάξης των εμπόρων

[απεικόνιση του Edward Lear γύρω στα 1850, MS Typ 55.26 (505). Houghton Library, Harvard University, <https://id.lib.harvard.edu/ead/c/hou01475c01291/catalog>].

2.3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΜΕΧΜΕΤ ΜΠΕΗ_ ΣΕΡΡΕΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (τέλη 15^{ου} αι.)

Όπως αναφέρεται σε επιγραφή σε σημείο της κυρίας εισόδου του, το τέμενος Μεχμέτ Μπέη ή Αχμέτ Πασά χτίστηκε το 1492 - 1493 από τον Μεχμέτ Μπέη, στη μνήμη του πατέρα του Αχμέτ Πασά Κεδίκ, στην ανατολική πλευρά της πόλης των Σερρών, κοντά στο ρέμα των Αγίων Αναργύρων. Το τέμενος αυτό εξαιτίας της κομψότητας του και της ομοιότητας του στο ρυθμό με χριστιανικό ναό, ονομάζεται από τους Σερραίους ως τζαμί «Αγία Σοφία». Είναι ένα από τα ωραιότερα μουσουλμανικά τεμένη (θρησκευτικά κτίσματα) στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που συντηρούνταν για 291 χρόνια από τα εισοδήματα των Τουρκικών κατακτήσεων στην Κριμαία. Τα εισοδήματα αυτά σταμάτησαν όταν ο ρώσος στρατηγός Ποτέμκιν ανέκτησε την Κριμαία στο 1783 για λογαριασμό των τσάρων, οπότε και άρχισε η παρακμή του. Κοντά στο Τζαμί βρίσκονται τα «Μαυσωλεία» των νικητών («Κατακτητών»), καθώς και ο τάφος της οικογένειας Ισμαήλ Μπέη (διοικητή των Σερρών), που χτίστηκε το 1814.

Δεν είναι γνωστό πότε σταμάτησε να λειτουργεί ως τζαμί αλλά στα τέλη του 19ου αιώνα, οι πλημμύρες του χειμάρρου των Αγίων Αναργύρων του προκάλεσαν ζημιές. Στην επιλογή της θέσης του συγκροτήματος συνηγόρησε ασφαλώς, η παραδείσια υφή του τοπίου που δημιουργούσε ο παραρρέων στα νοτιοδυτικά του χείμαρρος, δημιουργώντας έναν κήπο περιμετρικά του μνημείου «που δεν υπήρχε αλλού πουθενά», σύμφωνα με τους περιηγητές της εποχής εκείνης, όπως ο Εβλιγιά Τσελεμπί.

Εικ. 2.6: Η χωροθέτηση του Τεμένους εντός της πόλης των Σερρών, εφαιπομενικά του χειμάρρου των Αγίων Αναργύρων.

Εικ. 2.7: Το Τέμενος και ο κήπος του στην υφιστάμενη κατάσταση του.

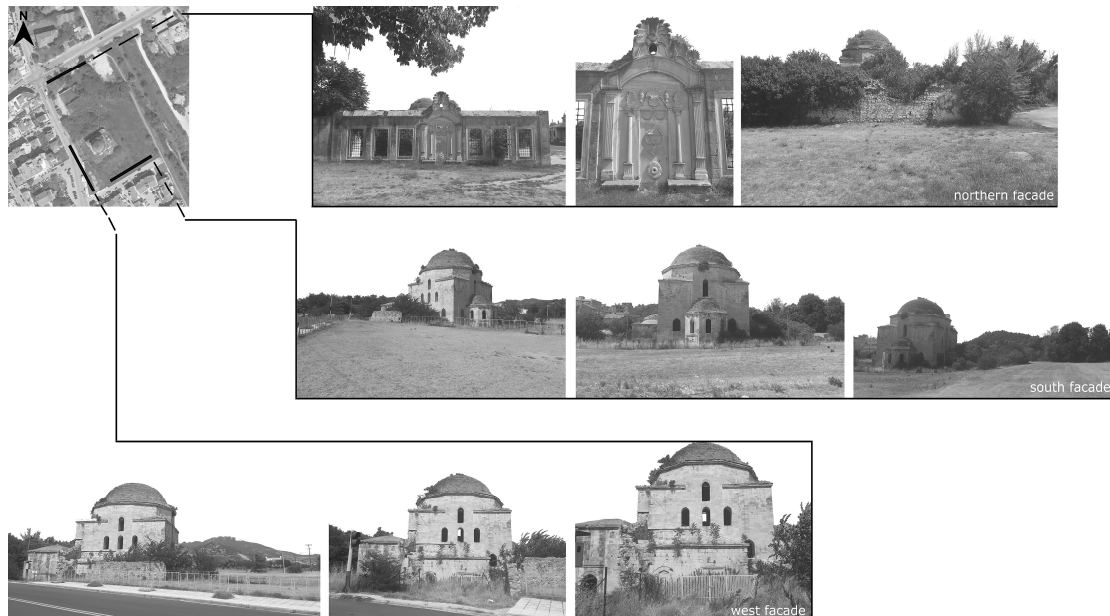

Εικ. 2.8: Ο κήπος που περιέβαλλε το Τέμενος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα [Tzanakaris, 1984].

Εικ. 2.9: Η υφιστάμενη κατάσταση της Πύλης των Μασολείων.

Οι Σέρρες ήταν μια σημαντική πόλη ήδη πριν την κατάκτηση της από τους Οθωμανούς το 1383. Η μεταβολή του ελέγχου του εμπορίου από τον Σουλτάνο έναντι των μικρών συντεχνιών που ίσχυε μέχρι τότε, ανάγκασε τις τελευταίες να αναζητήσουν ένα χώρο φυσικής ομορφιάς στην περίμετρο της πόλης για τα τελετουργικά τους. Τα τοπία αυτά λέγονταν «μεσιρέ» κι ένα τέτοιο συνιστά και αυτό στο οποίο εντάσσεται το τέρμενος αυτό. Στο τοπίο, υφίσταται μια σαφής αντίθεση μεταξύ του ιδεατού Οθωμανικού τοπίου με τον ανθισμένο κήπο δίπλα στο ρέμα και την αυστηρή γεωμετρική δομή του τεμένους που φιλοξενεί και η οποία αντανακλά την αρχιτεκτονική γλώσσα της Οθωμανικής Δυναστείας. Ο στόχος είναι η αντίληψη συνολικά του τοπίου ως χώρος εγγραφής της πολιτικής και οικονομικής δύναμης των Οθωμανών καθιστώντας πρακτικά το τοπίο εργαλείο πολιτικής προπαγάνδας.

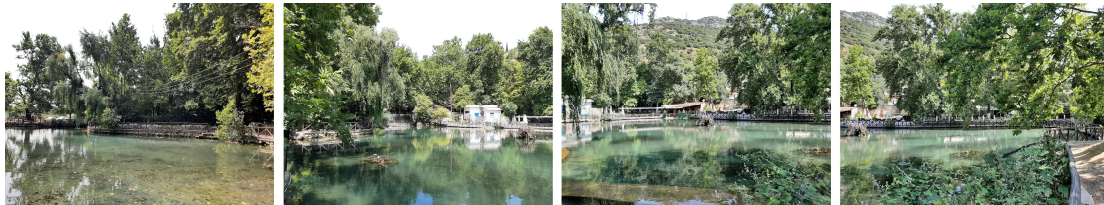
Εικ. 2.10: Απόψεις του Τεμένους Μεχμέτ Μπέη.

2.4. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ_ ΣΕΡΡΕΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (17^{ος} αι.)

Η περίπτωση του Αγίου Ιωάννη στις Σέρρες προσομοιάζει με την προηγούμενη του Τεμένους Μεχμέτ Μπέη ως προς την επιλογή ενός «μεσιρέ», ήτοι ενός τοπίου φυσικού κάλλους για την συνάθροιση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Στην περίπτωση αυτή, αφορά την αναδυόμενη κοινωνική τάξη των εμπόρων, η οποία και αναζητούσε ένα τοπίο υψηλής αισθητικής αξίας για τις κοινωνικές δραστηριότητες τους και το τοπίο του Αγίου Ιωάννη έμοιαζε ιδυλλιακό. Αυτό το «πανέμορφο τοπίο», όπως το περιέγραφαν οι ίδιοι οι χρήστες του, στα όρια της πόλης, με πλούσιες φυτεύσεις λόγω του χειμάρρου που το διέτρεχε και με την φυσική λιμνούλα του, ήταν ένα δημοφιλέστατο σημείο τόσο για αναψυχή (πικνίκ, περίπατοι κ.α.) όσο και για τελετουργικά προς τιμήν του Σουλτάνου, δεδομένου ότι τα κτήρια που προορίζονταν για αυτόν τον σκοπό είχαν ήδη καταληφθεί από τους Οθωμανούς.

Συνεπώς, το τοπίο του Αγίου Ιωάννη λειτουργούσε ως ένα φυσικός υποδοχέας για τελετουργικά εξύμνησης της πολιτικής εξουσίας (του Σουλτάνου), στοιχείο κοινό με την περίοδο του Μπαρόκ όπως προαναφέρθηκε, με τους κήπους των Βερσαλλιών αντίστοιχα για τον Λουδοβίκο τον 14^ο.

Εικ. 2.11: Το «πανεμόρφο τοπίο» του Αγίου Ιωάννη στις Σέρρες.

2.5. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Ο ΚΗΠΟΣ_ ΤΡΙΚΑΛΑ, ΘΕΣΣΑΛΙΑ (17^{ος} αι.)

Η πόλη των Τρικάλων ήταν ένα ακμάζον εμπορικό και διοικητικό κέντρο για την ευρύτερη περιοχή των Νοτίων Βαλκανίων, κατά την ύστερο Μεσαίωνα, πάνω στο σταυροδρόμι σημαντικότερων εμπορικών οδών. Η κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς στις αρχές του 15ου αιώνα είχε τεράστιο αντίκτυπο στην πολεοδομική ανάπτυξη της και συνέβαλε στον εμπλουτισμό της από εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία της Οθωμανικής παράδοσης. Στο παράδειγμα αυτό, θα εστιάσουμε στον κήπο που υφίσταντο στην ανατολική περίμετρο της πόλης, ο οποίος αν και δεν διασώζεται σήμερα, πιστεύεται από βιβλιογραφικές μαρτυρίες ότι βρισκόταν στο σημείο που στεγάζεται τώρα το δικαστικό μέγαρο της πόλης.

Εικάζεται ότι ο κήπος φιλοξενούσε ροδώνες, δεδομένου όχι μόνο της ιδιότητας του φυτού ως σύμβολο της ανθρώπινης ψυχής αλλά και της μεγάλης εμπορικής του αξίας με τη μορφή του ροδόνερου και του αντίστοιχου αιθέριου ελαίου του στις οθωμανικές αγορές. Το στοιχείο ωστόσο, που αξίζει να τονιστεί σχετικά με τον κήπο αυτόν είναι ότι ο σχεδιασμός του συνιστά μια πολιτική χειρονομία, αν αναλογιστεί κανείς ότι η διαίρεση του σε 26 τμήματα αντιστοιχεί στον πολιτικό (και οικονομικό) έλεγχο 26 επαρχιών των Βαλκανίων από τους Οθωμανούς. Αποτυπώνεται συνεπώς, στο τοπίο (εν προκειμένω, σε έναν σαφώς σχεδιασμένο υπαίθριο δημόσιο χώρο) η πολιτική δύναμη της κεντρικής εξουσίας, γεγονός το οποίο πιστοποιεί και την αρχική πρόθεση της παρούσας έρευνας.

Εικ. 2.12: Άποψη του χώρου που φιλοξενούσε τον κήπο στα Τρίκαλα και όπου τώρα εδράζεται το Δικαστικό Μέγαρο της πόλης.

Εικ. 2.13: Το πολεοδομικό σχέδιο του 1885 για την πόλη των Τρικάλων. Η πιθανή χωροθέτηση του κήπου εικάζεται ότι ταυτίζεται με το στρατιωτικό κτήριο (γκρι περίγραμμα), περίπου στη μέση του σχεδίου [Αρχειο Δήμου Τρικάλων].

Το γεγονός ότι το τοπίο και δη ένας κεντρικός υπαίθριος δημόσιος χώρος, αποτελεί τον καμβά χωρικών εγγραφών πολιτικής και οικονομικής εξουσίας δεν αποτελεί καινοτομία της εποχής αυτής, δεδομένου ότι τέσσερις αιώνες πριν τον κήπο των Τρικάλων, η ίδια πολιτική δήλωση στον δημόσιο χώρο γίνεται στην κεντρική πλατεία της Σιένα στην Ιταλία. Η Piazza del Campo, Μνημείο Παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO, είναι ο σημαντικότερος υπαίθριος δημόσιος χώρος του ιστορικού κέντρου της Σιένα, ο οποίος και φιλοξενούσε την κεντρική αγορά της πόλης, γύρω από τον οποίον οργανώνονται ο αστικός ιστός και οι οδικές αρτηρίες της πόλης. Η πλατεία σχήματος κοχυλιού και με πλακόστρωση από κόκκινους κυβόλιθους σε διάταξη ψαροκόκαλου, χωρίζεται σε εννέα τμήματα από οκτώ γραμμές τραβερτίνης που ξεκινούν μπροστά από το Δημαρχείο (Palazzo Pubblico). Αυτή η εσωτερική διαίρεση, παρόμοια με αυτήν του κήπου των Τρικάλων, αντικατοπτρίζει την κυριαρχία των εννέα (“Governo dei Nove”) , ήτοι την κεντρική πολιτική εξουσία της πόλης που ασκείτο από εννέα άρχοντες που εκλέγονταν από την μεσαία κοινωνική τάξη (και περιέργως, όχι από τους ευγενείς).

Εικ. 2.14: Τα εννέα τμήματα στα οποία διαιρείται η Piazza del Campo

[photo in Creative Commons].

Καθίσταται συνεπώς, σαφές ότι και οι δύο προαναφερθέντες δημόσιοι χώροι δρουν ως καταλύτες για την αστική ανάπτυξη της περιοχής στην οποία εντάσσονται και ο σχεδιασμός τους συνιστά μια πολιτική απόφαση. Το τοπίο και στις δύο αυτές περιπτώσεις, γίνεται ο καμβάς εγγραφής της πολιτικής εξουσίας – του Σουλτάνου στην πρώτη περίπτωση και του λαού στην δεύτερη, καθιστώντας το τοπίο τελικά ένα πολιτισμικό προϊόν.

2.6. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΤΟ ΠΑΡΚΟ ΤΟΥ ΡΟΔΙΝΙΟΥ_ ΡΟΔΟΣ, ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ (16^{ος} αι.)

Ένα ά-χρονο παλίμψηστο πολιτισμικών (τοπιακών) παραδόσεων.

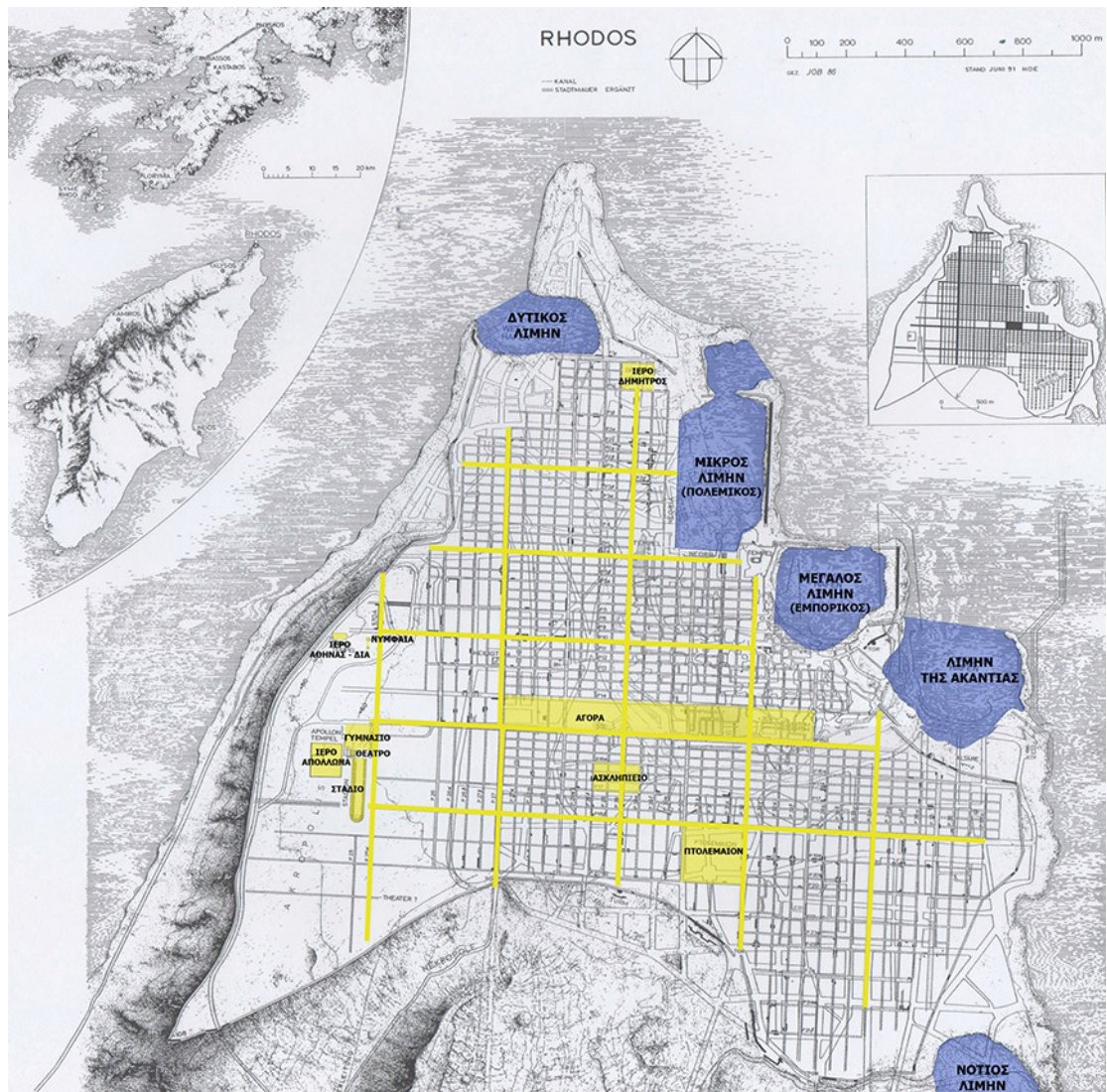
Η πόλη της Ρόδου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεχούς κατοίκησης σ' έναν χώρο με προνομιακή γεωγραφική θέση στην ανατολική Μεσόγειο, ήδη από τη Νεολιθική περίοδο. Ιδρύθηκε στο βορειότερο τμήμα του νησιού το 408 π.Χ., ύστερα από τον συνοικισμό τριών πόλεων-κρατών – Λίνδου, Ιαλυσού, Καμίρου- κι η πολεοδομική οργάνωση της στηρίχτηκε στην “Ιπποδάμειο μελέτη της Ρόδου”, με πρότυπο την αντίστοιχη του Πειραιά.

- Νεολιθική περίοδος (5.000π.Χ.)
- 408 π.Χ. : ίδρυση πόλεως Ρόδου (Ιπποδάμεια πολεοδομική οργάνωση)
- 164 π.Χ.: επαρχία Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας
- Βυζαντινοί χρόνοι: Επισκοπική Έδρα + σημαντική στρατιωτική βάση
- 1309 -1522: πουλήθηκε στο τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ >>> ακμή/ευημερία + εκσυγχρονισμός οχυρώσεων
- 1522-1912: Οθωμανική κυριαρχία (απώλεια κύρους + διεθνούς χαρακτήρα-- διατήρηση οικονομικής λειτουργίας ως αγοράς αγροτικών προϊόντων)
- 1912: Ιταλική κυριαρχία

Εικ. 2.15: Συνοπτική ιστορική αναδρομή για την Ρόδο.

Η επιλογή της θέσης στο βορειότερο τμήμα του νησιού στηρίζεται σε κριτήρια γεωμορφολογικά κι εμπορικά/οικονομικά, αφού στο σημείο αυτό διασταυρώνονται πολυάριθμοι εμπορικοί θαλάσσιοι δρόμοι (σύνδεση Εύξεινου Πόντου και νήσων Β. Αιγαίου με Κρήτη κι Αίγυπτο καθώς και Πελοποννήσου με παράλια Μικρασίας, Κύπρο και Συρία). Πέντε φυσικά λιμάνια περιέβαλλαν την πόλη, υποδηλώνοντας την σημασία του εμπορίου ως κύριας οικονομικής δραστηριότητας αλλά και της τεράστιας ναυτικής δύναμης του νησιού [Πιόρουλου, 2019].

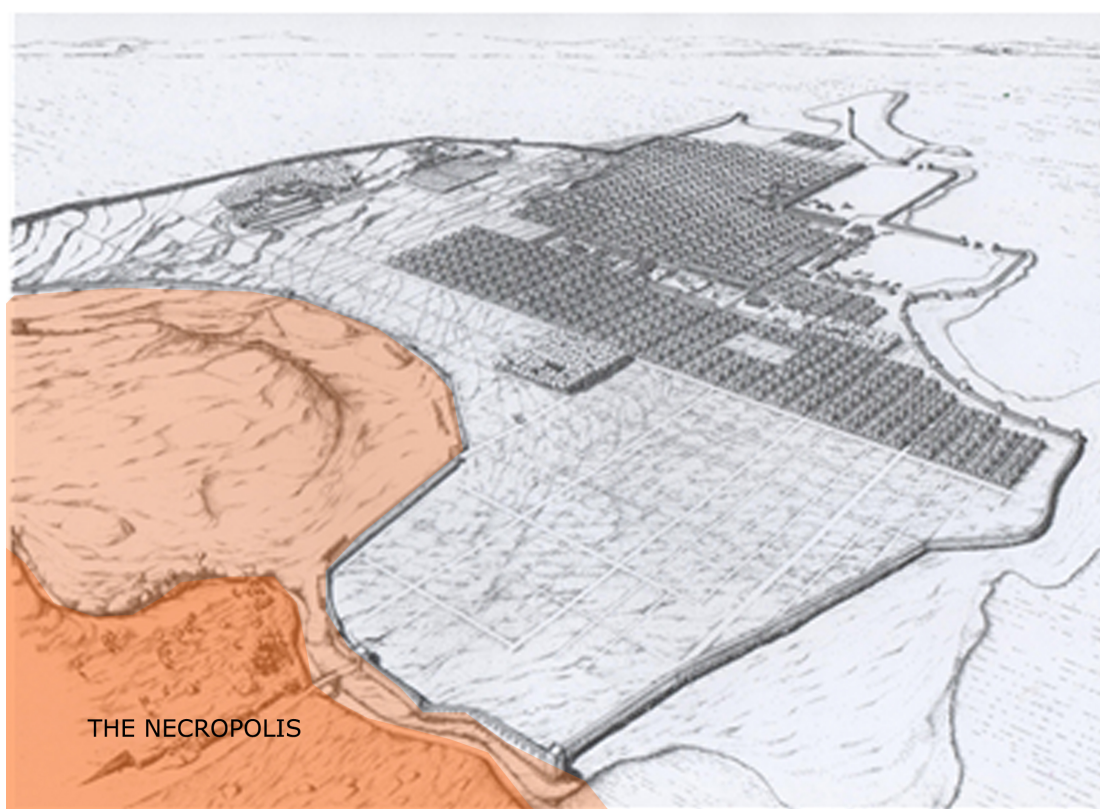

Εικ. 2.16: Η Ιπποδάμεια πολεοδομική οργάνωση της πόλης της Ρόδου [Πιιουρούλου, 2019].

Η ίδια η μορφολογία του εδάφους ευνοούσε την ίδρυση ενός αστικού κέντρου, δεδομένης της ύπαρξης αφενός φυσικής έξαρσης εν είδει ακροπόλεως (φυσικό οχυρό) κι αφετέρου του επικλινούς εδάφους για την απορροή των υδάτων. Αυτή η έντονη εδαφική κλίση προς τα ανατολικά επέτρεπε και τον φυσικό αερισμό και ηλιασμό της πόλης.

Σ' αυτά αξίζει να προστεθεί το ρέμα του ποταμού Ροδινιού στα νότια του πολεοδομικού συγκροτήματος, το οποίο δρα ως αμυντική τάφρος αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και υδάτινη πηγή για την τροφοδότηση της πόλης.

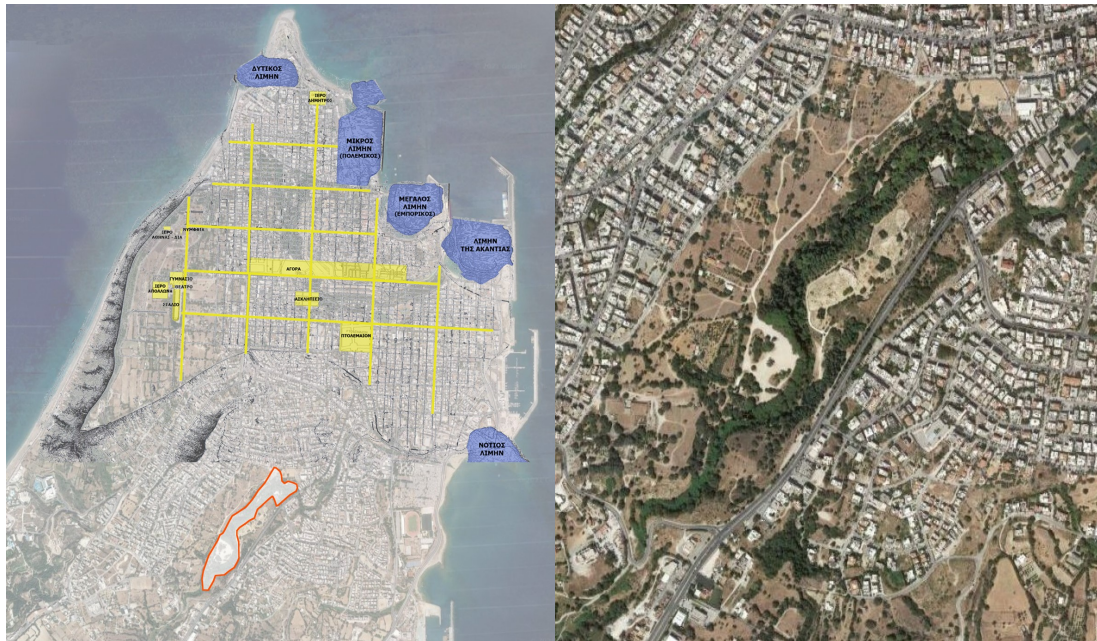
Οι περίφημες για την εποχή τους οχυρώσεις που περιέκλειαν την πόλη της Ρόδου, ανταποκρίνονταν σε συγκεκριμένες αμυντικές ανάγκες, ιδιαίτερα αυξημένες την περίοδο του 4ου αι. π.Χ., δεδομένου των εξελίξεων στην πολιορκητική τέχνη. Η κατασκευή τέτοιων τειχών μαρτυρά αφενός, την οικονομική ισχύ του ροδιακού κράτους κι αφετέρου, την πολιτική πρόθεση του για εδραίωση της παρουσίας του ως ανερχόμενης δύναμης στον χώρο της Μεσογείου.

Εικ. 2.17: Προοπτική απεικόνιση της πόλης της Ρόδου με τη Νεκρόπολη στο νότιο τμήμα της [Πιουρούλου, 2019].

Το πάρκο του Ροδινιού χρονολογείται όμοια σχεδόν με την περίοδο ιδρύσεως της πόλεως της Ρόδου περίπου 2.500 χρόνια πριν και θεωρείται ένα από τα αρχαιότερα πάρκα στον κόσμο. Το πάρκο συνιστούσε το όριο μεταξύ του αστικού ιστού της πόλεως της Ρόδου και της νεκρόπολης στο νότιο τμήμα της πόλης, όπου τα φυσικά στοιχεία του περιβάλλοντος (πλούσιες φυτεύσεις και υδάτινες πηγές) ευνοούσαν την δημιουργία ενός τοπίου αναψυχής,

περιπάτου και ανάπαυσης των ψυχών που μετέβαιναν στον Άδη, ήτοι ενός επίγειου ‘παραδείσου’.

Εικ. 2.18: Το πάρκο του Ροδινιού [Πιορουλου, 2019].

Το πάρκο αποτελούσε ιδανικό «σκηνικό» για την έδρα φιλοσοφικών Σχολών, με προεξάρχουσα την Σχολή ρητορικής του Αισχίνη, όπου θήτευσαν ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Κικέρων. Η χωροθέτηση τόσο αυτών των Σχολών όσο και των ρωμαϊκών επαύλεων αλλά και του ίδιου του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου εντός των ορίων του πάρκου καταδεικνύει αφενός, την αδιάλειπτη χρήση του πάρκου στο πέρασμα των αιώνων κι αφετέρου, την υψηλή αισθητική του αξία ως προς την αξιολόγηση του τοπιακού υποβάθρου σε συνδυασμό με τον ιερό χαρακτήρα του ως τόπος λατρείας των νεκρών, δεδομένου ότι το πάρκο φιλοξενούσε και τη νεκρόπολη.

Στους Ρωμαϊκούς χρόνους, το πάρκο φιλοξενεί νέες επαύλεις για την ανώτερη κοινωνική τάξη, γεγονός το οποίο πιστοποιεί ότι στο πάρκο εγγράφεται μέσω των νέων κατασκευών και χρήσεων του, η πολιτική δύναμη και η οικονομική ευρωστία της συγκεκριμένης προαναφερθείσας κοινωνικής ομάδας. Την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, στο πάρκο Ροδίνη βρισκόταν η έπαυλη του Μεγάλου Μαγίστρου αλλά και οι εξοχικές οικίες των Ρωμαίων, οι οποίες κατοικήθηκαν πλέον από τους Ιππότες. Το πάρκο, εκτός από χώρο αναψυχής, φιλοξενούσε επίσης, το ρωμαϊκό υδραγωγείο (το οποίο είχε χτιστεί στα θεμέλια του αντίστοιχου ελληνιστικού) αλλά και τον Βοτανικό κήπο, ο φυτικός πλούτος του οποίου εξυπηρετούσε τις ανάγκες των Ιπποτών για θεραπεία ασθενειών.

Εικ. 2.19: Τμήμα της Νεκρόπολης, 1828 (αριστερά) και το Υδραγωγείο, 1862 (δεξιά) [Michailidi, 2007].

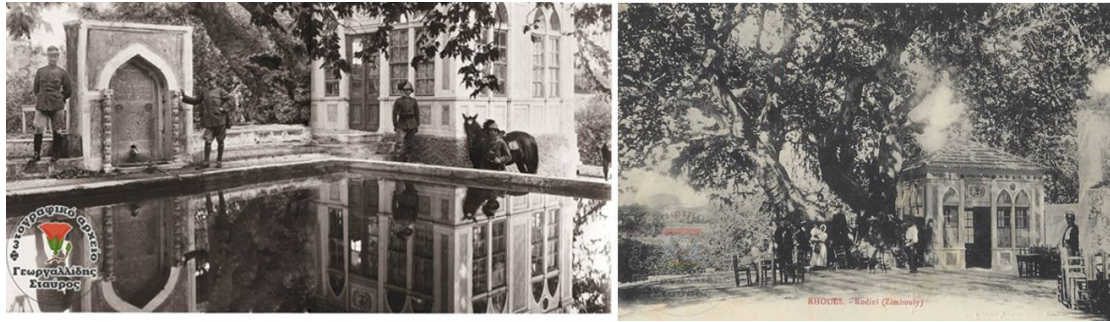
Η προαναφερθείσα αισθητική αξία του πάρκου αναγνωρίζεται και από τους Οθωμανούς, οι οποίοι, μετά την κατάκτηση του νησιού το 1522, χρησιμοποιούν το πάρκο ως περι-αστικό χώρο αναψυχής («μεσιρέ») αλλά και ως χώρο ταφής επιφανών Οθωμανών (νεκρόπολη), αποκαλώντας το ίδιο το πάρκο «Ζιμπουλί», από την τούρκικη λέξη “Sümbüllü”, που σημαίνει περιοχή με κυκλάμινα ή/και συμβολή (των πλούσιων υδάτινων οδών).

Εικ. 2.20: Το «Ζιμπουλι» το 1828 (Σκίτσο του Rottiers) [Michailidi, 2007].

Μετά την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας τους στο νησί, οι Οθωμανοί επιδιόρθωσαν τα τείχη που είχαν υποστεί ζημιές, διατήρησαν το υδραγωγείο, κατασκεύασαν νέα κτήρια κι απέδωσαν στις υφιστάμενες οικίες τα τοπικά χαρακτηριστικά της Οθωμανικής Αρχιτεκτονικής, προσαρμόζοντάς τες στο τοπικό κλίμα και πολιτισμό. Επιπρόσθετα, οι Οθωμανοί εισήγαγαν νέες χρήσεις στο πάρκο με την προσθήκη νέων στοιχείων¹, στα οποία σμίλεψαν τα θρησκευτικά τους σύμβολα και τα πολιτιστικά τους ιδεογράμματα, σηματοδοτώντας το τοπίο με τις δικές τους πολιτιστικές εκφάνσεις.

¹ «χαβούζα» (μικρή τεχνητή λίμνη), κιόσκι (“gazebo”), βρύση (υφιστάμενη ήδη από την Ιπποτική περίοδο) και καφενείο.

Εικ. 2.21: Η χαβούζα και η βρύση το 1912 (αριστερά) και το καφενείο (δεξιά) [Georgallidis, 2019].

Σε γενικές γραμμές και λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο του πάρκου διαχρονικά και υπό τον ζυγό ποικίλων ηγεμονικών αρχών, το πάρκο του Ροδινιού συνιστούσε πάντα το κεντρικό σημείο αναφοράς της κοινωνικής και πολιτιστικής δραστηριότητας του νησιού. Απόλυτα ενταγμένο στην καθημερινότητα των πολιτών, το πάρκο διατήρησε τον ρόλο του ως τοπίου ‘φυγής’, ήτοι ενός ιερού χώρου για συνδέσεις με τα θεϊκά στοιχεία μέσω της φύσης, εγκολπιώνοντας στοιχεία από διάφορους πολιτισμούς και υιοθετώντας όλες αυτές τις πολιτισμικές προσαρμογές στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του.

ΚΕΦ. 3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦ. 3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν κατακλείδει, η παρούσα μελέτη αποκάλυψε τον τρόπο που η προσέγγιση του τοπίου από του Οθωμανούς αντικατοπτρίζει την πολιτισμική προσαρμογή τους στο παλιμψηστο τοπιακών παραδόσεων στον Ελλαδικό χώρο. Σε αυτήν την διαδικασία, το ενδιαφέρον εστιάστηκε στο ποιά στοιχεία από τα ίχνη του παρελθόντος επέλεξαν οι Οθωμανοί να αναδείξουν, ενισχύσουν ή απαλείψουν και φυσικά, οι λόγοι που τους ώθησαν στην εκάστοτε εκ των προαναφερθεισών πολιτική απόφαση που υιοθέτησαν.

Ο βαθμός στον οποίον αυτή η «συμβίωση» στοιχείων ήταν επιτυχώς λειτουργική ή όχι εγγράφηκε στο τοπίο μέσω του εμπρόθετου σχεδιασμού του τελευταίου από τους Οθωμανούς. Είναι πεποίθηση μας ότι αυτές οι τοπιακές χειρονομίες συνιστούν κυρίαρχα πολιτικές αποφάσεις με πολιτισμικές προεκτάσεις, συνδέοντας διάφορες Ελληνικές πόλεις με ένα σημαντικό Οθωμανικό ιστορικό υπόβαθρο, το οποίο περιμένει να αποκαλυφθεί.

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΠΙΟΥ (γεωμορφολογικά, ιστορικά, αισθητικά)	ΤΟΠΙΑΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ
ΡΟΥΣΣΑ, ΕΕΒΡΟΣ	1360	ΤΕΚΚΕΣ	ΣΑΜΑΝΙΚΗ	•	ΙΕΡΟΣ (λατρευτικός χώρος/ιερό)
ΠΑΝΝΙΤΣΑ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1430	ΤΕΜΕΝΟΣ (πρώην "Ναμαζγκιάχ")	ΙΣΛΑΜΙΚΗ (μυστικιστική)	•	ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ (τοπόσημο που εξυμνεί την πολιτική δύναμη του Αρχοντα)
ΣΕΡΡΕΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1492-3	ΤΕΜΕΝΟΣ (πρώην "Μεσιρε")	ΙΣΛΑΜΙΚΗ (μυστικιστική)	•	ΙΕΡΟΣ / ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ (τοπόσημο που εξυμνεί την απόλυτη εξουσία του Σουλτάνου)
ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ_ ΣΕΡΡΕΣ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	17ος αι.	ΜΕΣΙΡΕ	ΙΣΛΑΜΙΚΗ (μυστικιστική)	•	ΑΝΑΨΥΧΗΣ
ΤΡΙΚΑΛΑ, ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1691	ΚΗΠΟΣ	ΙΣΛΑΜΙΚΗ (μυστικιστική) + ΝΕΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	•	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ (καταγραφή νέας αντίληψης περί κηπων, αντανακλώντας τις πολιτικές αλλαγές)
ΡΟΔΙΝΙ, ΡΟΔΟΣ	5ος αι. π.Χ.	ΠΑΡΚΟ ("Ζιμπουλί")	ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	•	ΙΕΡΟΣ / ΑΝΑΨΥΧΗΣ

Εικ. 3: Συνοπτικός πίνακας παρουσίασης των τοπιακών χαρακτηριστικών των επιμέρους περιοχών μελέτης.

* Όσα σχέδια ή εικόνες στη θέση της αναγραφής της πηγής προέλευσης τους δεν έχουν συγκεκριμένη αναφορά, προέρχονται από την ίδια τη συγγραφέα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alcock, S.E. (2002): *“Archaeologies of the Greek Past: Landscapes, Monuments, and Memories”*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Alcock, S.E. - Osborne R. (1994): *“Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece”*, New York: Oxford University Press.
- Alcock, S.E. (1994): “Minding the Gap in Hellenistic and Roman Greece.” In *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, p.247-261.
- Andrews, G. W. - Kalpakli, M. (2005): *The Age of the Beloveds. Love and the Beloved in Early -Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durham/London: Duke University Press.
- Appleton, J. (1996): *“The Experience of Landscape”*, New York: Wiley ed.
- Asdracha, C. (1976) : *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIV siecles. Etude de Geographie Historique.*, Athen : Verlag der Byzantinisch - Neugriechischen Jahrbucher.
- Ashmore, W. - Knapp, A.B. (1999): *“Archaeologies of landscape: contemporary perspectives”*, Malden: Blackwell Publishers.
- Aslanapa, O. (1971): *Turkish Art and Architecture*. London.
- Ayverdi, E. H. (1956): “Dimetoka’da Çelebi Sultan Mehmed Cami’i”, *Vakıflar Dergisi*, p.13-16.
- Berthold, R.M. (2010): *“Rhodes in the Hellenistic Age”*, Athens: Papazisi ed.
- Babinger, F. (2003): *Mehmed II and his Time*, Princeton: Princeton University Press.
- Bakirtzis, C. (2003): “The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike.” *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 57, p.35-64.
- Ball, W. (2013): *Sultans of Rome: The Turkish World Expansion*, Amsterdam: Olive Brunch Press.
- Bashier H. S. (2004): *Ibn Arabi’s Barzakh. The concept of the Limit and the relations between God and the World*, New York: State University of New York.
- Beardsley, M.C. (1989): *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism – Greek translation under the title, Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών*. Athens: Nefeli Publ.
- Beldiceanu - Steinherr, I. (1996): “Seyyid Ali Sultan d’ apres les registers ottomans. L’instalation del’ Islam heterodoxe en Thrace”, in Elizabeth Zachariadou (ed), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699), Halcyon Days in Crete II. A Symposium Held in Rethymnon 9-11 January 1994*. Crete University Press, p.45-68.
- Bierman, A. I. (1991): “The Ottomanization of Crete”, in Irene Bierman, Donald Preziosi, Rifa’at Abu El Haj (eds), *The Ottoman city and its Parts. Urban Structure and Social Order*, New Rochelle/New York: Aristide Caratzas, p.53-76.
- Birge, D.E. 1982. *“Sacred Groves in the Ancient World”*, Berkeley: University of California ed.

- Bloom, J. - Blair, S. (2011): "Introduction in Color in Islamic Art and Culture", in Bloom Jonathan, Blair Sheila (eds), *And Diverse are their Hues. Color in Islamic art and Culture*, New Heaven/London: Yale University Press.
- Brotton, J. (2003): *The Renaissance Bazaar. From the Silk Road to Michelangelo*, Oxford: Oxford University Press.
- Burckhardt, J. (1960): *The Civilization of the Renaissance in Italy*, New York: New American Library.
- Burckhardt, T. (2009): *Art of Islam, Language and Meaning*. World Wisdom, Bloomington.
- Cagaptay, S. (2011): "Prousa/Bursa, a city within the city: Chorography, conversion and choreography", *Byzantine and Modern Greek Studies* v.35/1, p.45-69.
- Çalış B. D. (2004): *Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination. Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)*. Unpublished Dissertation Thesis, School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University.
- Carroll-Spillecke, M. (2003): *Earthly paradises. Ancient gardens in History and Archaeology*, Los Angeles: Getty Publications.
- Chambers, W. (1772): *Dissertation on Oriental Gardening*. London: W. Griffin - https://books.google.gr/books?id=GB5AAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [last retrieved 25/11/2020].
- Clark, K. (1949): *Landscape into Art*. London: J. Murray.
- Cosgrove, D. (1984): *"Social formation and symbolic landscapes"*, London: Croom Helm ed.
- Crane, H. (1991): "The Ottoman Sultan's Mosque. Icons of Imperial legitimacy", in Irene Bierman, Donald Preziosi, Rifa'at Abu El Haj (eds), *The Ottoman city and its Parts. Urban Structure and Social Order*, New Rochelle/New York: Aristide Caratzas, p.186-187.
- Curry, J. (2010): *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire. The Rise of the Helveti Order, 1350-1650.*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Darling, L. (2019): "Ottoman Political Thought and the Critique of the janissaries", In Marinos Sariyannis (ed), *Political Thought and practice in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Rethymnon, p.117-136.
- Darling, L. (2008): "The development of Ottoman governmental institutions in the 14th century: A reconstruction," in Markus Koller, Vera Costandini (eds), *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honor of Suraiya Faroqhi*, Leiden/Boston: Brill ed., p.17-34.
- Della Dora, V. (2016): *"Landscape, Nature, and the Sacred in Byzantium"*, London: Cambridge University Press.
- Desmond R. (1995): *The History of the Royal Botanic Gardens Kew*. Kew: Kew Publishing.
- Despotopoulos, I. (1997): *"The ideological structure of cities"*, Greek transl. K. Serraios. Athens: N.T.U.A. ed.

- Doukellis, P. (editor), (2005): *“The greek landscape. Studies on historical geography and landscape perception”*, Athens: Estia ed.
- Doxiadis, C.A. (1937): *“Raumordnung im griechischen Städtebau”*, Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag (English transl. J. Tyrwhitt. *Architectural Space in Ancient Greece*, Cambridge: MIT Press, 1972).
- Ebel, K.A. (2002): *City Views, Imperial Visions: Cartography and Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603*. Unpublished Dissertation Thesis submitted at the Department of Geography and Environment of The University of Texas at Austin.
- Eliade, M. (1972): *Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton University Press.
- Faroqhi, S. (2004): *The Ottoman Empire and the World Around it*, London/New York: I.B. Tauris.
- Filimonos-Tsopotou, M. (2004): *“The hellenistic fortification of Rhodes”*, Publications of Archaeologiko Deltio, n. 86. Athens: A.R.F. ed.
- Filimonos, M. (1993): *“The urban planning system and layout of ancient Rhodes.”* In E. Kypraiou - N. Zafeiropoulou (editors): *Rhodes 2.400 years. The city of Rhodes since its founding until its conquest by the Turks (1523)*. Proceedings of an International Scientific Conference (Rhodes, October 1993), i.2. Athens: 22nd E.P.C.A. ed., p.61-89.
- Filippidis D. & Moraitis K. (1993): *“Historical superimposition in cities as a compositional request for urban design”*. In: *New Cities over older cities*. [Μωραΐτης Κ. & Φιλίππιδης Δ.: «Η ιστορική επαλληλία των πόλεων ως συνθετικό αίτημα για τον αστικό σχεδιασμό». In: *Νέες Πόλεις πάνω σε παλιές* – in Greek]. Athens: Eptalofos Edit., pp. 17-29.
- Forbes, H.A. (2007): *“Meaning and identity in a Greek landscape: an archaeological ethnography”*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Forster, S. E. (1927): *The Turkish Letters of Ogier Ghislein de Busbecq*, Oxford.
- Foucault, M. (1966): *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*. Paris: Éd. Gallimard.
- Georgallidis, S. (2019): *“Ο Στ. Γεωργαλλίδης: Ο Συλλέκτης με τους θησαυρούς της ιστορίας και του πολιτισμού της Ρόδου, μας ανοίγει παράθυρο στην ιστορία”* <https://www.dimokratiki.gr/10-11-2019/o-st-georgallidis-o-syllektis-me-toys-thisayroys-tis-istorias-kai-toy-politismoy-tis-rodoy-mas-anoigei-parathyro-stin-istoria> [retrieved 07/05/2021].
- Hagen, G. (2004): *“Afterword. Ottoman understanding of the world in the 17th century”*, in Robert Dankoff (ed), *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Leiden/ Boston: Brill ed., p.215-256.
- Hamadeh, S. (2008): *The City's Pleasures: Istanbul in the 18th century*, University of Washington Press.
- Hankins, J. (1990): *“Cosimo de' Medici and the 'Platonic Academy”*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, v. 53, p.144-162.
- Hasluck, F.W. (1929): *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford at the Clarendon Press.

- Hoepfner, W. - Schwandner, E.L. (1994): *“Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis I”*, D.A.I.A. Munich: Deuts. Kunstverlag ed.
- Iliopoulou, F. (2019): *“The perception of landscape in the Hellenistic era through the case study of ancient Messene”*, Athens: Argonaftis ed.
- Iliopoulou, F. (2011): *“The sacred and the public”*, Proceedings of the 1st Inter-scientific Conference on ‘Public Space Wanted’, Co-organization by Technical Chamber of Greece – SADAS PEA – Schools of Architecture, Thessaloniki, Greece, Article B9. ISBN:978-960-88610-7-7.
- Inalcik, H. - Quataert, D. (2008): *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τόμος Α. 1300-1600*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Athens: Alexandria ed.
- Kafadar, C. (1995): *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press.
- Kafescioglu, C. (2009): *Constantinople/Istanbul. Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University press.
- Kaftantzis, G. (2010): *“Rhodes, History of the city of Serres and its periphery”*, Vol. III, Athens: Malliaris Paideia ed.
- Karidis, D. (2014): *Athens from 1456 to 1920: the town under Ottoman rule and the 19th-century capital city*, London: Archeopress.
- Karouzos, Chr. (1973): *“Rhodes, History, monuments, art”*, Athens: Hesperos ed.
- Kiel, M. (1990): *“Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule. Historical and architectural description of the Turkish monuments of Komotini and Serres, Their place in the development of Ottoman Turkish architecture and their present condition,”* in *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, London: Aldershot.
- Klibansky, R. (1981): *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, London: The Warburg Institute.
- Klusakova, L. (2001): *“Between reality and stereotype: Town views of the Balkans”*, *Urban History*, v. 28, p.358 – 377.
- Klusakova, L. (2002): *The Road to Constantinople: Sixteenth Century Ottoman Towns through Christian Eyes*, Prague: ISV.
- Konstantinopoulos, Gr. (1986): *“Ancient Rhodes”*, Athens: N.B.G.C.F. ed.
- Konstantinopoulos, Gr. (1970): *“The urban planning system of ancient Rhodes.”* In *Athens Annals of Archaeology*, i.3, p.52-55.
- Kontis, I. (1963): *“The ancient fortifications of Rhodes.”* In *Archaiologikon Deltion Part A: Meletai*. Athens: General Directorate of Monuments’ Restoration ed., p.76-94.
- Kontolaimos, P. (2020): *“From Zaviye to Mosque. Aspects of the social evolution in the Early Ottoman Balkans in late fourteenth century Gumulcine/Komitini”*, *Journal of Ottoman and Turkish Studies Association*, v.7/1, p.87-109.
- Kontolaimos, P. (2018): *“Small Places Large Issues: Didimoteicho and Early Ottoman Urban Practices in the Balkans from the Middle 14th to the end*

- of 15th Century”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, v. 5/1, p.147-163.
- Kuran, A. (1970): *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Lear, E. (1848): *Journals of a Landscape Painter in Albania*. London: Richard Bentley.
- Lowry, H. (2010): Erunsal, Ismail., *The Evrenos Dynsty of Yenice -I Vardar: Notes and Documents*, Istanbul: Bahcesehir University Press.
- Lowry, H. (2010): *Fourteenth Century Ottoman Realities. Insearch of Haci-Gazi Evrenos*, Istanbul: Bahcesehir University Press.
- Lowry, H. (2009): *In the Footsteps of the Ottomans. A search of sacred spaces and architectural monuments in Northern Greece*. Istanbul: Bahcesehir University Press.
- Lowry, H. (2003): *The nature of the Early Ottoman State*, New York: State University of New York Press.
- Lowry, H. (2008): *The Shaping of the Ottoman Balkans 1350-1550. The conquest, settlements and infrastructural Development of Northern Greece*. Istanbul: Bahcesehir University Press.
- Maguire, H. (2000): Gardens and Parks in Constantinople, in *Constantinople: Fabricating the City. Dumbarton Oaks Symposium 1998*, vol. 54, Washington: Dumbarton Oaks.
- Manousou-Ntella, K. (2000): “Rhodes. Urban layout elements of a medieval walled city.” In *Deltion of the Christian Archaeological Society*, i.21, p.27-42.
- Manousou-Ntella, K. (2010): “The cultural landscape and the lost monuments of the city of Rhodes.” In *Dodekanisiaka Chronika*, i.24, p.582-613.
- Michailidi, D. (2007): “*Environmental education in urban parks. The case study of the park of Rodini*”, Master Thesis, University of the Aegean_ School of Humanities, Department of Pre-school Education and Educational Design, Lesvos, Greece.
- Michelis, T. (1938): “Space and urban settlements of ancient Greeks.” In *Technika Chronika* (Technical Chamber of Greece Publ.), i.151, p.281-292.
- Mitford, N. (2012): *The Sun King: Luis XIV at Versailles*. New York Review Books.
- Moraitis K. (2018): “The Cultural Landscape Past of the Eastern Mediterranean: The Border Lord’s Gardens and the Common Landscape Tradition of the Arabic and Byzantine Culture”. In: *Land Journal* - December 2018 - OI: 10.3390/land7040160 [retrieved 27/11/2020].
- Moraitis, K. (2005): “Designing landscape. The structural forms of nature.” In *Architects* (journal of SADAS-PEA), i.49, p.70-74.
- Najemy, M. J. (2006): *A History of Florence, 1200-1575*, Oxford/Massachusetts: Blackwell Publishing.
- Norberg - Schulz, C. (2009): “*Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*”, Athens: N.T.U.A. ed.
- Onians, J. (1979): “*Art and Thought in the Hellenistic Age: The Greek World View 350-50 BC.*”, New York: Thames and Hudson ed.

- Osborne, R. (1992): "Classical Greek Gardens." In J.D. Hunt: *The Garden History: Issues, Approaches, Methods*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection ed., p.373-391.
- Osborne, R. (1987): "Classical Landscape with figures: the ancient greek city and its countryside", New York: Sheridan House ed.
- Panofsky E. (1969): *Renaissance and Renascences in Western Art*. Cheltenham, Un. Kingdom: Icon Edit.
- Papachristodoulou, I. (1999): "Central and peripheral urban planning of the city of Rhodes – municipalities." In E. Kypraiou - N. Zafeiropoulou (editors): *Rhodes 2.400 years. The city of Rhodes since its founding until its conquest by the Turks (1523)*. Proceedings of an Intern. Scientific Conference (Rhodes, October 1993), i.2. Athens: 22nd E.P.C.A. ed., p.47-60.
- Papachristodoulou, Chr.I. (1994): "The history of Rhodes: from prehistorical era till the incorporation of the Dodecanese, 1948", Series of individual volumes. Rhodes: C.C.D. ed.
- Petrarch (2008): *The Ascent to Mount Ventoux* - Greek edition under the title, *Η Ανάβαση στο όρος Βεντού*. Athens: Agra Ed.
- Petrarch, F. (2005): *Letters on Familiar Matters (Rerum familiarium libri)*. New York: Italica Press.
- Pierce, P.L. (2018): *Το Σουλτανικό Χαρέμι. Γυναίκες και εξουσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Athens: MIET, p.210-214.
- Pollitt, J.J. (1965): "The art of Greece 1400-31BC.", New Jersey: Prentice-Hall ed.
- Roberts S. (2013): *Printing a Mediterranean World. Florence, Constantinople and the Resnaissance of Geography*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Sariyannis, M. (2019): *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*, Leiden/Boston: Brill ed.
- Sariyannis, M. (2015): *Ottoman Political Thought up to the Tanzimat. A concise History*. Foundation of Research and Technology, Rethymno: Institute of Mediterranean Studies.
- Sauer C. O. (1925): "The Morphology of Landscape". Στο *University of California Publications in Geography 2*, pp. 19-54.
- Schimmel, A. (1975): *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Scollay, S. (2019): "Ilm and the architecture of happiness: The Ottoman Imperial Palace at Edirne/Adrianople, 1451-1877", in Akkash Samer (ed), 'Ilm: Science. Religion and Art in Islam, Adelaide: University of Adelaide Press, p.141-156.
- Scully, V. (1979): "The Earth, the Temple, and the Gods: Greek Sacred Architecture", London: Yale University Press.
- Simmel, G. (2003): "Philosophy of landscape", Athens: Alexandria ed.
- Spawforth, T. (2008): *Versailles: A Biography of a Palace*. St. Martins Press.
- Terkenli Th. (1996): *Cultural landscape: geographic apperceptions* [Τερκενλή Θ.: Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις – in Greek]. Athens: Papazisi edit.

- Tezcan, B. (2010): *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Trevor-Roper, H. (1967): *The crisis of the seventeenth century. Religion the reformation and social change*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Tsopanakis, A. (1999): "The founding of the city of Rhodes (408B.C.) and its political and cultural dynamics." In E. Kypraiou - N. Zafeiropoulou (editors): *Rhodes 2.400 years. The city of Rhodes since its founding until its conquest by the Turks (1523)*. Proceedings of an International Scientific Conference (Rhodes, October 1993), i.2. Athens: 22nd E.P.C.A. ed., p.34-46.
- Tzanakaris, V. (1984): *Serres: a course through time* [Τζανακάρης, Β.: Σέρρες: πορεία μέσα στον χρόνο - in Greek]. Serres, Journal 'Giati' Edit.
- Unsal, B. (1973): *Turkish Islamic Architecture, Seljuk to Ottoman 1071-1923*, London/New York: Academy Editions.
- Williams, H. (2014): *Turquerie, An Eighteenth-Century European Fantasy*, London: Thames and Hudson.
- Wolper, S. E. (2003): *Cities and Saints. Sufism and the Transformation of Urban Space in Mediaval Anatolia*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Wycherley, R.E. (1969): *"How the Greeks Built Cities"*, New York: Doubleday ed.
- Yaycioglu, A. (2016): *Partners of the Empire. The crisis of the Ottomans order in the Age of Revolutions*, California: Stanford University Press.
- Yilmaz, H. (2018): *The Caliphate redefined. The Mystic Turn in Anatolian Political Thought*, Princeton University Press.

- Ανδρούδης, Π. (2009): "Αποκατάσταση του μαυσωλείου του Γαζί Εβρενός Μπέη στα Γιαννιτσά", in Στεφανίδου Αιμιλία (ed) *Η συντήρηση και αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη, p.389-408.
- Βογιατζής, Γ. (1998): *Η πρώτη Οθωμανοκρατία στην Θράκη. Άμεσες Δημογραφικές Συνέπειες*, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Βουρουτζίδης, Χ. (1995): *Συντεχνίες και Επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα ως και τις αρχές του 20^{ου}*, Σέρρες: Εκδόσεις Γιατί.
- Βρυώνης, Σ. (2008): *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Μικρά Ασία και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11^{ος} -15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Γερόλυμπου-Καραδήμου, Α. (2004): *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Γιαννουλάτος, Α. (2016): *Ισλαμ. Θρησκευολογική Επισκόπηση*, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Γλύκατζη - Αρβελέρ, Ε. (2018): *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός.
- Δημητριάδης, Β. (1975): "Οι συνοικίες και οι δρόμοι των Γενιτσών κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα", *Μακεδονικά*, v. 15, p.160- 167.

- Δημητριάδης, Β. (1983): *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Δουκέλλης, Π. (επιμ.) (2005): *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*,. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Ζαχαριάδου, Ε. (1991): *Ιστορία και Θρύλοι των Παλιών Σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Ιναλτζίκ, Χ. (1995): *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία 1300-1600*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Καρύδης, Δ. (2000): *Χωρογραφία Νεωτερική Ή λόγος για τη Συγκρότηση και Εξέλιξη των Ελληνικών Πόλεων από τον 15^ο στον 19^ο αιώνα. Με βάση αδημοσίευτες Οθωμανικές και Δυτικοευρωπαϊκές Αρχαιακές πηγές*, Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία.
- Κιουσοπούλου, Τ. (2007): *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική Εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Κιουσοπούλου, Τ. (2013): *Οι Αόρατες Βυζαντινές Πόλεις στον Ελλαδικό Χώρο (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Κοτζαγεώργης, Φ. (2019): *Πρώιμη Οθωμανική Πόλη. 7 περιπτώσεις από τον Νοτιοβαλκανικό Χώρο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Μωραΐτης, Κ. (2012): *Το τοπίο πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου: παρουσίαση και θεωρητικός συσχετισμός των σημαντικότερων νεότερων προσεγγίσεων της τοπιακής επεξεργασίας του τόπου. Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π.
- Μωραΐτης, Κ. (2006): *Ο σχεδιασμός του τοπίου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Σημειώσεις στο Ειδικό μάθημα 8ου εξαμήνου «Περιβάλλον, Τοπίο, Αρχιτεκτονική»*. Αθήνα: Εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Νομικός, Μ. (1993): “Αποκατάσταση-Επανάχρηση Νεοκλασικού κτιρίου στα Γιαννιτσά”, *Μνημείο και Περιβάλλον*, v. 1, p.26-39.
- Ριζοπούλου, Σ. (2012): *Κήπος προσευχής. Από ένα βυζαντινό χειρόγραφο της Οξφόρδης στον Βοτανικό Κήπο της Φιλοδασικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο.
- Τριαντάφυλλος, Δ. (1984): “Η προϊστορία στον χώρο της Δυτικής Θράκης”, *Αρχαιολογία*, v. 13, p.10-19.

“Το έργο «Οι Οθωμανοί και το Ελληνικό Τοπίο: η πρόσληψη του τοπίου στον Ελλαδικό χώρο από τους Οθωμανούς και η επίδρασή της στον αρχιτεκτονικό και τοπικό σχεδιασμό» (MIS5049427) συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».”

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

**Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

